



**T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)**

**HURUFAT DEFTERLERİNE GÖRE ERGANİ KAZASI
(1691-1834)**

Aslıhan KARATAŞ

ŞANLIURFA 2024



**T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)**

**HURUFAT DEFTERLERİNE GÖRE ERGANİ KAZASI
(1691-1834)**

Aslıhan KARATAŞ

**Danışman
Doç. Dr. Yasin TAŞ**

ŞANLIURFA 2024

ORİJİNALLİK RAPORU VE BEYAN BELGESİ

	T.C. HARRAN ÜNİVERSİTESİ TEZLİ YÜKSEK LİSANS	Doküman No : HRÜ-KYS-FRM-015 Yayın Tarihi : .../.../20... Revizyon No : Revizyon Tarihi : Sayfa No : 3 / 100
---	---	---

ÖĞRENCİNİN	
Öğrenci No	205224002
Adı / Soyadı	Aslıhan KARATAŞ
Anabilim Dalı/Programı	Tarih / Tezli Yüksek Lisans
Tez Konusu	Hurufat Defterlerine Göre Ergani Kazası (1691-1834)

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yukarıda başlığı belirtilen Yüksek Lisans tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 87 sayfalık kısmına ilişkin, 20/03/2024 tarihinde şahsım/ danışmanım tarafından **Turnitin** adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, benzerlik oranı %16'dır. Ayrıca tez çalışması hiçbir blok kopyalama içermemektedir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yükseköğretim Kurulu Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi, Harran Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesini ve Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yüksek lisans çalışması Orijinallik Raporu alınması ve kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Etik ihlal tespiti halinde, Enstitü yönetim kurulunca, diplomamın iptal edilmesini kabul ediyorum.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

22/04/2024

Aslıhan KARATAŞ

Yukarıda yer alan raporun ve beyanın doğruluğunu onaylarım. 22/04/2024

Doç. Dr. Yasin TAŞ
(Danışman)

ÖZET

HURUFAT DEFTERLERİNE GÖRE ERGANİ KAZASI (1691-1834)

Aslıhan KARATAŞ

Yüksek Lisans Tezi
Tarih Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Yasin TAŞ
Nisan, 2024, 87 Sayfa

Bu çalışmada Osmanlı dönemi Ergani kazasındaki vakıf müesseseleri incelenmektedir. Tezin amacı Eski Ergani'deki vakıf kurumlarını tespit etmek ve buradaki vakıf kültürünü ortaya çıkarmaktır. Çalışmanın ana kaynağı, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan Ergani hurufat defterleridir. Vakıf müesseselerine yapılan görevli atamalarının kaydedildiği bu defterler 1691-1834 yılları arasında kapsamaktadır. Hurufat defterlerinden elde edilen verilerle bölgedeki cami, mescit, medrese, mektep, darülkurra ve zaviye gibi vakıf kurumları tespit edildi. Bu vakıfların hangi dönemde kurulduğu, ne kadar süre ayakta kaldığı, şehirdeki dağılımı, banileri, gelirleri, personeli ve faaliyetleri mercek altına alındı. Çalışma giriş ile üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde önce Ergani'nin tarihçesine kısaca değinilmiştir. Ardından tezin ana kaynağı olan hurufat defterleri hakkında genel bilgi verilmiş ve Ergani hurufat defterleri incelenmiştir. Tezin birinci bölümü Ergani'de idari yapı ve görevliler ile ilgilidir. İkinci bölümde Eski Ergani'de tespit edilen cami ve mescitler ele alınmıştır. Önce kaza merkezindeki, ardından köylerde bulunan yapılar incelenmiştir. Tezin üçüncü ve son bölümünde ise önce Ergani'deki medrese, mektep ve darülkurra gibi eğitim kurumları ele alınmış, ardından bölgedeki zaviyeler hakkında bilgi verilmiştir.

ANAHTAR KELİMELE: Ergani, Vakıf, Hurufat Defterleri, Cami, Zaviye.

ABSTRACT

ERGANI DISTRICT ACCORDING TO HURUFAT BOOKS (1691-1834)

Aslıhan KARATAŞ

**Master's Thesis
Department of History**

**Advisor: Assoc. Prof. Dr. Yasin TAŞ
April, 2024, 87 Pages**

In this study, foundation institutions in the Ergani district of the Ottoman period are examined. The aim of the thesis is to identify the foundation institutions in Old Ergani and to reveal the foundation culture there. The main source of the study is the Ergani hurufat books in the Archives of the General Directorate of Foundations. These books, in which the appointments of officials to foundation institutions are recorded, cover the years 1691-1834. With the data obtained from the Hurufat books, foundation institutions such as mosques, masjids, madrasahs, schools, darülkurra and zawiya were identified in the region. The period in which these foundations were established, how long they lasted, their distribution in the city, their patrons, incomes, personnel and activities were examined.

The study consists of an introduction and three main parts. In the introduction section, Ergani's history is briefly mentioned. Then, general information was given about the hurufat notebooks, which are the main source of the thesis, and Ergani hurufat notebooks were examined. The first part of the thesis is about the administrative structure and officials in Ergani. In the second part, the mosques and masjids identified in Eski Ergani are discussed. First, the buildings in the district center and then in the villages were examined. In the third and last chapter of the thesis, firstly educational institutions such as madrasah, school and darülkurra in Ergani were discussed, and then information was given about the zawiyas in the region.

KEY WORDS: Ergani, Foundation, Hurufat Registries, Mosque, Zaviyah.

HURUFAT DEFTERLERİNE GÖRE ERGANİ KAZASI (1691-1834)

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	II
ORİJİNALLIK RAPORU VE BEYAN BELGESİ	III
ÖZET	IV
ABSTRACT	V
İÇİNDEKİLER	VI
KISALTMALAR	X
TABLolar LİSTESİ	XI
EKLER LİSTESİ	XII
GİRİŞ	1
A. Tarihte Ergani	1
B. Hurufat Defterleri ve Ergani	8

BİRİNCİ BÖLÜM

HURUFAT DEFTERLERİNE GÖRE ERGANİ'DE İDARİ YAPI VE GÖREVLİLER

1.1. İDARİ YAPI	13
1.2. RESMİ GÖREVLİLER	15
1.2.1. Kadı	15
1.2.2. Naip	17
1.2.3. Mahkeme Kâtibi	19
1.2.4. Kassâm	20
1.2.5. Muhzır ve Muhzırbaşı	21

İKİNCİ BÖLÜM

ERGANİ KAZASINDA CAMİ VE MESCİDLER

2.1. ERGANİ MERKEZ YAPILARI	23
2.1.1. Hoca Bahşayış Camii	24
2.1.2. Maksud Bey Camii	27

2.1.3. Hacı Veliyüddin Camii	29
2.1.4. Veled Bey Camii	30
2.1.5. Hacı Veli Camii	31
2.1.6. Halebiye Medresesi Mescidi	33
2.1.7. Zülkifl Nebi Zaviyesi Mescidi	34
2.1.8. İsmail ve Sadullah Ağalar Camii	36
2.1.9. Dizdar Camii	36
2.2. ERGANİ ÇEVRESİNDEKİ CAMİ VE MESCİTLER	37
2.2.1. Anlu Köyü Sipahi Veli Mescidi	37
2.2.2. Arkılar Köyü Camii	38
2.2.3. Avud-ı Ulya Köyü Şükrullah Camii	38
2.2.4. Ayncos/Ayncoz Köyü Camii	38
2.2.5. Bağdeşt Köyü Mescidi	39
2.2.6. Barbini Köyü Camii	39
2.2.7. Bervan Köyü Camii	39
2.2.8. Burud Köyü Camii	39
2.2.9. Cuma Köyü Seyyid Ali Camii	40
2.2.10. Çermik Kasabası Şah Ali Bey Camii	40
2.2.11. Deriyemesenik Camii	40
2.2.12. Engene Köyü Camii	41
2.2.13. Elimak Köyü Camii	41
2.2.14. Evsiyye Köyü Camii	41
2.2.15. Gablık Köyü Camii	41
2.2.16. Gedük Köyü Süleyman bin Ebubekir Camii	42
2.2.17. Kermekom Köyü Molla Hasan Camii	42
2.2.18. Gisgis Köyü Mehmed Camii	43
2.2.19. Gisto Köyü Camii	43
2.2.20. Gomayik Köyü Molla Mustafa Camii	44
2.2.21. Gözlü Köyü Camii	44
2.2.22. Hacılar Köyü Camii	44
2.2.23. Hilletaş Köyü Camii	45
2.2.24. Hop Köyü Camii	45

2.2.25. İmadiye Köyü Nimetullah Hatun Camii	45
2.2.26. Kalır Köyü Mehmed Ağa Camii	45
2.2.27. Kavan Köyü Camii	47
2.2.28. Kavan Köyü Hasan Ağa Camii	47
2.2.29. Kiner Köyü Camii	48
2.2.30. Keydan Köyü Sefer Camii	48
2.2.31. Kılleş Köyü Camii	49
2.2.32. Kızılca Köyü Camii	50
2.2.33. Koca Bey Köyü Mustafa Camii	50
2.2.34. Kühriz Köyü Yusuf Ağa Camii	51
2.2.35. Kühriz-i Ulya Köyü Hüseyin Ağa Mescidi	51
2.2.36. Maden Cami-i Kebiri	51
2.2.37. Malan Köyü Camii	52
2.2.38. Muşlu Köyü İsmail Camii	52
2.2.39. Rinetu? Köyü Camii	53
2.2.40. Salhi Köyü Camii	53
2.2.41. Salıca Köyü Hasan Camii	53
2.2.42. Sarsab Köyü Camii	54
2.2.43. Sarsab Köyü Mustafa bin Beşar Camii	54
2.2.44. Sındıgık Köyü İbrahim Camii	54
2.2.45. Sincik Köyü Camii	55
2.2.46. Sindik Köyü Camii	55
2.2.47. Tutlu Köyü Mescidi	56
2.2.48. Zerki Köyü Seyyid Hüseyin Camii	56
2.2.49. Zübeydik Köyü Mehmed Ağa bin Hacı Ebubekir Camii	56

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERGANİ'DE EĞİTİM KURUMLARI VE ZAVİYELER

3.1. EĞİTİM KURUMLARI	58
3.1.1. Halebiye Medresesi	60
3.1.2. Hoca Bahşayış Camii Mektebi ve Darülkurraşı	63
3.1.3. Hacı Mümin Ağa Mektebi	64

3.1.4. Seyyid Ali Mektebi	64
3.2. ZAVİYELER	64
3.2.1. Zülkiñl Nebi Zaviyesi	65
3.2.2. Dedigi Baba Zaviyesi	68
3.2.3. İmam Carullah Zaviyesi	70
SONUÇ	71
KAYNAKÇA	74
EKLER	81



KISALTMALAR

BOA	: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
bs.	: Baskı
d.	: Defter
DİA	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
H.	: Hicri
HRF	: Hurufat
İSAM	: İslam Araştırma Merkezi
M.	: Miladi
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
OTAM	: Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi
s.	: Sayfa
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vd.	: ve devamı
VGM	: Vakıflar Genel Müdürlüğü
VGMA	: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Ergani Hurufat Defterlerinin Numarası ve Kronolojik Olarak Atama Sayıları

Tablo 2: Hurufat Defterlerinde Tespit Edilen Ergani Köyleri

Tablo 3: Hurufat Defterlerine Göre Ergani'deki Kadılar ve Görev Yılları

Tablo 4: Hurufat Defterlerine Göre Ergani'deki Naipiler ve Görev Yılları

Tablo 5: Hurufat Defterlerine Göre Ergani'deki Mahkeme Kâtipleri ve Göreve Başlama Yılları

Tablo 6: Hurufat Defterlerine Göre Ergani'deki Kassâm Kâtipleri ve Göreve Başlama Yılları

Tablo 7: Hurufat Defterlerine Göre Ergani'deki Muhzırbaşı ve Muhzırlar

Tablo 8: Hoca Bahşayış Camii Görevlileri ve Yevmiyeleri

Tablo 9: Hoca Bahşayış Camii'nin 1872 Yılı Giderleri

Tablo 10: Maksud Bey Camii Görevlileri ve Yevmiyeleri

Tablo 11: Hacı Velîyüddin Camii Görevlileri ve Yevmiyeleri

Tablo 12: Veled Bey Camii Görevlileri ve Yevmiyeleri

Tablo 13: Hacı Veli Camii Görevlileri ve Yevmiyeleri

Tablo 14: Halebiye Medresesi Mescidi Görevlileri ve Yevmiyeleri

Tablo 15: 18. Yüzyılda Zülkifl Nebi Zaviyesi Mescidi Personeli ve Maaşları

Tablo 16: Keydan Köyü Camii 1872 Yılı Muhasebesi

Tablo 17: Halebiye Medresesi Görevlileri ve Yevmiyeleri

Tablo 18: Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Halebiye Medresesi Gelir Kaynakları

Tablo 19: 18. Yüzyılda Zülkifl Nebi Zaviyesi Personeli ve Maaşları

EKLER LİSTESİ

Ek-1: Ergani kazasına ait en erken tarihli atamaları içeren hurufat defteri

Ek-2: Ergani kazasına ait en geç tarihli atamaları içeren hurufat defteri

Ek-3: Ergani kazasına ait atamaları içeren bir hurufat defteri

Ek-4: Hoca Bahşayış Camii 1287 Yılı Muhasebesi

Ek-4: Halebiye Medresesi 1287 Yılı Muhasebesi

Ek-6: Maden Camii Kebiri



GİRİŞ

Ergani, 1515 yılında Osmanlı topraklarına katılmış, kaza statüsünde Diyarbekir Eyaletine bağlanmıştır. Osmanlı fethinden sonra kazanın 16. yüzyıldaki sosyal ve ekonomik durumu o dönemde tutulan 1523 ve 1564 tahrirlerinden anlaşılmaktadır. Yine Ergani'nin vakıf kültürünü ve müesseselerini de söz konusu tahrirler aracılığı ile tespit etmek mümkün olmaktadır. Tahrirlere göre 16. yüzyılda Eski Ergani merkezinde iki cami, bir mescit, bir medrese ve iki zaviye bulunmaktaydı.¹ Tahrirlerden sonra Ergani merkezi ve çevresindeki vakıflar hakkında bilgi veren defter formundaki temel kaynaklardan biri hurufat defterleridir. Vakıf müesseselerine yapılan görevli atamalarının kaydedildiği bu defterler 1691-1834 yılları arasında kapsamaktadır. Ergani hurufat defterleri, kazadaki vakıf faaliyetlerinin 16. yüzyıldan sonraki tarihsel gelişimini tespit ve takibi bakımından önem taşımaktadır. Bu defterden elde edilen verilerle 17. yüzyıl sonlarından 19. yüzyılın ortalarına kadar kazada mevcut olan vakıflar, inşa edilen dini yapılar, eğitim kurumları, hayır müesseseleri ve vakıfların hizmet alanları gibi birçok konuda bilgi sahibi olmak mümkündür.

Hurufat defterlerini esas alan bu çalışmanın amacı, Eski Ergani'nin merkezi ve çevresindeki vakıf müesseselerini tespit etmek ve buradaki vakıf eserler ve hayırseverlik kültürü hakkında bilgi sahibi olmaktır. Böylece Osmanlı dönemi Ergani kazasında şehir kültürünün oluşumu ve tarihsel gelişiminde vakıfların rolünü ortaya çıkarmak hedeflenmektedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan Ergani hurufat defterleri taranarak buradaki vakıf müesseseleri, vakıfların banileri, gelirleri, hizmet cihetleri, görevlileri, görevlilerin aldıkları ücretler, yapılan atamalar ve vakıf kurumların kaza sınırları içindeki dağılımı tespit edilmeye çalışılmıştır.

A. Tarihte Ergani

Geçmiş ilkçağlara kadar uzanan Ergani, tarih boyunca çeşitli isimler ile anılmıştır. Eski kaynaklara bakıldığında Ergani'nin ilkçağ çivi yazılarında Arkania; Ermenice eserlerde Arsinia; Avrupa eserlerinde Arghana, Arğana, Arğani; Bizans İmparatorluğu döneminde Arsinia, Arkni, Arkanayn ve Anadolu Selçuklu döneminde

¹ Alpay Bizbirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002), 348.

Arkanın şeklinde isimlendirildiği görülmektedir. Osmanlı arşiv belgelerinde ise Ergani şeklinde yer almaktadır.²

Çalışmanın temelini teşkil eden Ergani yerleşimi, coğrafi konum itibariyle Güneydoğu Anadolu bölgesinde, Diyarbakır-Elazığ yolu üzerinde, Diyarbakır'a 58 km. uzaklıkta, Zülküf Dağı eteğinde kurulmuştur.³ Günümüzde Diyarbakır iline bağlı bir ilçe olan Ergani'nin, doğusunda Dicle ve Diyarbakır, batısında Çermik, kuzeyinde Alacakaya, kuzeybatısında Maden, güneyinde ise Siverek ilçeleri bulunmaktadır.⁴ Ergani ve civarı en eski medeniyet bölgeleri olan Anadolu ile Mezopotamya arasında geçiş bölgesi olduğu için tarihi oldukça eskidir. Ergani'nin Hilar Köyü yakınlarındaki Çayönü tepesinde yapılan kazılarda elde edilen buluntular, M.Ö. IX binli yıllara ait kabul edilmektedir.⁵ Bu da Ergani'de yerleşik hayatın en az on bir bin yıl önceye dayandığını göstermektedir. Tarihi süreç içerisinde bölgede birçok uygarlık hüküm sürmüştür. Ergani ve çevresinin sahip olduğu kültürü daha iyi anlamak bakımından kuruluşundan Osmanlı dönemine kadarki tarihi süreci kısaca ele almakta fayda vardır.

a. İlk Çağdan Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Ergani

Orta Çağ'da "el-Cezire" olarak adlandırılan Dicle-Fırat nehirleri arasındaki bölgeye milattan önce Subartu denilmiştir. Ergani şehrinin de içinde bulunduğu yukarı Dicle boylarının ilk medeni halkı Subarulardan sayılan Hurriiler kabul edilmektedir. Uzun süre Hurri adı altında yaşayan boylar M.Ö. 2000'li yıllarda Hurri ve Mitani adı altında ikiye bölündüler. İlk dönemlerde Hurri Krallığı daha güçlüyken sonraları Mitaniler güçlenerek Hurriilere son verdi ve bölgeye hâkim hale geldiler.⁶

Mitanilerden sonra Ergani ve çevresinde Asurluların hâkimiyeti başladı. Asurlular döneminde M.Ö. 1190-1116 yılları arasında Ergani bağımsız bir prenslikti.

² Mehmet Salih Erpolat, *XVI. Yüzyılda Diyarbakır Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri*, (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999), 322; Besim Darkot, "Ergani", *MEB İslam Ansiklopedisi*, 1977, IV: 310.

³ Feyza Bulut vd., "Evliya Çelebi Özelinde Seyyahların Gözüyle Ergani", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ergani*, ed. Oktay Bozan (Bursa: Ekin Yayınevi, 2023), 414.

⁴ Mehmet Salih Erpolat, "Ergani'deki Ziyaretgâhlar ve Bu Ziyaretgâhların Günümüzdeki Durumu", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 3(Mart 2004), 47.

⁵ Basri Karadeniz, "XVI. Yüzyılın Başlarında Ergani Sancağı'nda Yerleşme ve Nüfus" *Türk Dünyası Araştırmaları*, 93 (İstanbul: Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi, 1994), 45.

⁶ Mehmet Songür, "Hurri'lerden Osmanlıya Ergani (M.Ö. 3000- M.S. 1515)", *Tüm Yönleriyle Ergani İlçesi ve Turizm*, ed. Yusuf Kenan Haspolat, (İstanbul: Amaç, 2014), 238.

Ancak M.Ö. 775 yıllara gelindiğinde Urartulara bağlandı.⁷ Urartulardan sonra Ergani ve çevresi İskitler, Medler, Persler, Makedonlar, Selevkoslar ve Partların hâkimiyet alanına girdi.⁸ Diyarbakır ve Ergani, üç yüzyıla yakın bir süre boyunca Partlar ve Romalılar arasında sürekli olarak el değiştirdi. Bu da bölgenin yağmalanmasına ve ticaret ile tarımsal faaliyetler bakımından geri kalmasına sebebiyet verdi. M.S. 226'da Partların kesin bir yenilgiye uğramasıyla Ergani Romalıların egemenliği altına girdi.⁹ Ancak bu tarihten sonra da bölge Roma- Sasani çekişmelerine sahne oldu ve zaman zaman iki güçlü imparatorluk arasında el değiştirdi. M.S. 395 senesinde Roma doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılınca, Diyarbakır dolayısıyla da Ergani, Doğu Roma yani Bizans sınırları içerisinde yer kaldı.¹⁰

Hiz. Ömer'in hilafeti döneminde 636 yılında gerçekleşen Yermük Savaşı'nda Bizanslılar yenilmiş ve Suriye'ye girilmişti. Akabinde Hiz. Ömer, Kuzey Mezopotamya'nın fethi için İyaz bin Ganm'i görevlendirmişti. İyaz bin Ganm yaklaşık 8 bin kişilik ordusuyla 639 yılında Diyarbakır ve Ergani'yi fethedip, bölgeyi İslam toprakları içerisine aldı.¹¹ Hiz. Osman döneminde Ergani, el-Cezire'nin idari merkezi haline getirilen Harran'a bağlandı. Dört halife döneminde devletin sınırları içinde kalan Ergani, daha sonra bütün el-Cezire gibi Emeviler hâkimiyetine girdi.¹² Emevilerin yıkılışına kadar da bu devletin hâkimiyetinde kaldı.

Emeviler'den sonra Abbasi Devleti egemenliğinde kalan Ergani, bu dönemde Arap-Bizans mücadelelerinde önemli rol oynadı. Abbasi halifesi tarafından bölgeye vali tayin edilen Ebu Musa İsa b. el-Şeyh'in halifeye karşı isyan etmesi sonucunda bölgede 869 yılında Şeyhoğulları Beyliği kuruldu fakat 899 yılında tekrar Abbasi hâkimiyetine geçti. Bundan sonra 930-978 tarihleri arasında Hamdaniler, 978-984 tarihlerinde ise Büveyhoğulları Ergani'de hâkimiyet sürdürdüler. 984-1085 yılları

⁷ İrfan Yıldız, "Diyarbakır'ın Ergani İlçesi'nde Tespit Edilen Kültür Varlıkları", *Uluslararası XVIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu* (22-25 Ekim 2014), ed. Hacer Sibel Ünal Özdemir, (Aydın: Efeler Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 648.

⁸ Songür, "Hurri'lerden Osmanlıya Ergani" 239-242.

⁹ Özgül Altay, *Ergani ve Çevresindeki Halk İnanışları*, (Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022), 17.

¹⁰ Murat Deniz, *51 Numaralı Tapu Tahrir Defterine Göre Ergani Sancağı*, (Yüksek Lisans Tezi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 6.

¹¹ Songür, "Hurri'lerden Osmanlıya Ergani", 242.

¹² Feridun Suha Şahin, "Ergani Arkeolojisi", *Tüm Yönleriyle Ergani İlçesi ve Turizm*, ed. Yusuf Kenan Haspolat, (İstanbul: Amaç, 2014), 229.

arasında Mervaniler'in Ergani'ye hâkim oldukları düşünülse de dönemin kaynaklarında bu bilgiye dair herhangi bir kayıt tespit edilememiştir.¹³

Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Melikşah, 1084 yılında Diyarbakır'ı almak üzere Artuk ve Çubuk beylerin komutasında bir ordu gönderdi. Diyarbakır kuşatması uzun sürdü ve bu süreçte çevredeki bütün kaleler gibi Ergani kalesi de zapt edildi. Ertesi sene Diyarbakır ve Silvan kaleleri de alınarak Selçuklu Devleti'ne bağlandı.¹⁴ Fetihden sonra bölge, Diyarbakır ve Ahlât olmak üzere iki vilayete ayrıldı, Ergani de Amid'e bağlandı.¹⁵

Sultan Melikşah'ın 1092'de vefat etmesiyle, bölgede büyük bir otorite boşluğu oluştu. Bu durumdan faydalanmak isteyen Melik Tutuş, hâkimiyetini ilan edip kendisine itaat edilmesi için her tarafa haber gönderdi. Böylece 1093 yılında Halep ve Ergani ile beraber bütün Diyarbakır, Suriye Selçuklularının hâkimiyetine girdi.¹⁶ Fakat bir süre sonra Tutuş ile Berkyaruk arasında taht mücadeleleri başladı ve 1093 yılında Rey yakınlarında yapılan savaşta Tutuş yenildi. Ardından bu bölge Türk beyleri arasında paylaştırıldı.¹⁷ Bundan sonra 1122 yılında İnaloğulları; 1142 yılında ise Nisanoğulları Ergani'ye hâkim oldu.¹⁸

1144 yılında Atabey Zengi Diyarbakır bölgesine girdi. Amid emirliğine bağlı olan Ergani, Hilar, Tilhum ve Çermük kale ve kasabalarını zapt etti. Atabey Zengi'nin vefatından sonra da burası Hısn-keyfa emiri Kara Arslan'ın eline geçti.¹⁹ Hısn-keyfa Artuklu emiri Kara Arslanoğlu Nureddin Mehmed, birçok muharebede Selahaddin Eyyubi'nin yanında bulunmuş, ona yardım etmişti. Bu sebeple Eyyubi Sultanı Selahaddin, 1183 yılında Diyarbakır'ı fethedince, bu bölgeyi Artuklu Nureddin Muhammed'e bıraktı. Böylece 1183-1232 yılları arasında bu bölgede Hısn-keyfa Artukluları hâkimiyet sürdü.²⁰ Aynı dönemlerde Amid ve çevresinde Anadolu Selçuklu Devleti ile Eyyubilerin rekabeti görülmüştür. Alâeddin Keykubâd bölgeyi

¹³ İbrahim Yılmazçelik, "Osmanlı Devleti Döneminde Ergani Tarihi Hakkında Bazı Tespitler", *Osmanlı'dan Cumhuriyete Ergani*, ed. Oktay Bozan, (Bursa: Ekin Yayınevi, 2023), 33.

¹⁴ Songür, "Hurri'lerden Osmanlıya Ergani", 245-246.

¹⁵ Yılmazçelik, "Osmanlı Devleti Döneminde Ergani Tarihi Hakkında Bazı Tespitler", 34.

¹⁶ Altay, *Ergani ve Çevresindeki Halk İnanışları*, 20.

¹⁷ Deniz, *51 Numaralı Tapu Tahrir Defterine Göre Ergani Sancağı*, 7.

¹⁸ Yıldız, "Diyarbakır'ın Ergani İlçesi'nde Tespit Edilen Kültür Varlıkları", 649.

¹⁹ Mehmet Salih Erpolat, *XVI. Yüzyılda Ergani Sancağı*, (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993), V

²⁰ Yılmazçelik, "Osmanlı Devleti Döneminde Ergani Tarihi Hakkında Bazı Tespitler", 35.

ele geçirmek için birkaç kez teşebbüs etmiş; Urfa, Rakka, Harran gibi şehirlerini fethetmişse de Diyarbakır'ı alamamıştır. Onun çok isteyip de alamadığı Diyarbakır'ı, oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev, 1240 yılında ele geçirerek Anadolu Selçuklu hâkimiyetine alınca Ergani de Selçuklu egemenliğine girmiş oldu.²¹

El-cezire ve Bağdat yolunun açılması amacıyla İlhanlı Sultanı Baycu, 1245'te bir taarruzla Diyarbakır'ı ele geçirdi. Bölge 1257 yılında Eyyubilerin eline geçse de iki yıl sonra yani 1259'da İlhanlılar tarafından geri alınıp Anadolu Selçuklularına teslim edildi. Fakat İlhanlılar Diyarbakır'ı, Batı seferlerinde merkez olarak kullanmışlardır. 1277 yılından itibaren de bu bölge, İlhanlılar tarafından gönderilen valiler tarafından idare edildi. İlhan Gazan Han 1301'deki Suriye seferi sonunda Diyarbakır'ı, kendisine yardım eden Mardin Artukluları'na verdi ve 1384 yılına kadar bölgeye Mardin Artukluları hâkim oldular.²²

14. asrın sonlarına doğru Moğol istilasından kaçıp Anadolu'ya gelen Türkmenlerden olan Akkoyunlular, Artuklulara bağlı olarak Ergani bölgesine yerleştiler.²³ Timur 1401 yılında Diyarbakır ve çevresini kendisine ilhak etti ve idaresini Kara Yülük Osman Bey'e verdi. Akkoyunlular bu tarihten itibaren, Ergani'yi merkez yaparak kendi devletlerini kurdular.²⁴ Kara Yülük Osman Bey'in ölümünden sonra taht kavgaları başladı, bu taht kavgalarından Diyarbakır'ın Ergani ilçesine bağlı Kılleş köyünde dünyaya gelmiş olan Uzun Hasan galip çıktı. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan döneminde, Diyarbakır'da ilim, kültür ve sanat alanlarında büyük gelişmeler kaydedilmiş; bilim adamları ve sanatçılara değer verilmiştir.²⁵

Diyarbakır ve Ergani, tarih boyunca bilim, sanat, kültür ve medeniyet açısından en parlak dönemlerinden birini Akkoyunlular döneminde yaşadı. Uzun Hasan'ın 1473 yılında Fatih Sultan Mehmed'e yenildiği Otlukbeli Savaşı'ndan sonra devlet çöküş dönemine girdi. 1507 yılında ise Akkoyunlu Devleti tamamen yıkıldı.²⁶

²¹ Deniz, *51 Numaralı Tapu Tahrir Defterine Göre Ergani Sancağı*, 8.

²² Yılmazçelik, "Osmanlı Devleti Döneminde Ergani Tarihi Hakkında Bazı Tespitler", 35.

²³ Erpolat, *XVI. Yüzyılda Ergani Sancağı*, VI.

²⁴ Deniz, *51 Numaralı Tapu Tahrir Defterine Göre Ergani Sancağı*, 35.

²⁵ Vedat Güldoğan, "Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan ve Doğum Yeri Diyarbakır Ergani İlçesi Kılleş (Şölen Beldesi)", *Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır 2*, (Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, 2010), 368.

²⁶ Altay, *Ergani ve Çevresindeki Halk İnanışları*, 22.

Bu tarihte bölgeyi ele geçiren Safevi hükümdarı Şah İsmail, Diyarbakır'a vali atadı ve böylece Ergani coğrafyasında da Safevi hâkimiyeti başlamış oldu. Bu hâkimiyet 1515 yılına yani Osmanlı fethine kadar devam etti.²⁷

b. Osmanlı Döneminde Ergani

Osmanlı Devleti'nin 1514 yılında Safeviler'i Çaldıran Savaşı'nda mağlup etmesi, uzun süre siyasi istikrarsızlık içinde bulunan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun kaderinin değişmesine ve Osmanlı hâkimiyetine geçmesine zemin hazırlamıştır.²⁸ Yavuz Sultan Selim, Doğu Anadolu'nun alınması için Bıyıklı Mehmed Paşa'yı görevlendirmişti.²⁹ Bölgenin Osmanlı egemenliğine girmesinde, İdris-i Bitlisi'nin ve Bıyıklı Mehmed Paşa'nın rolü büyüktür.³⁰ Yavuz Sultan Selim İdris-i Bitlisi'yi bölge halkını Şah İsmail'e karşı ayaklandırıp Osmanlı İmparatorluğu'na bağlanmaya teşvik etmek için Doğu Anadolu'ya yolladı. İdris-i Bitlisi'nin faaliyetleri sonucunda, Diyarbakır ve çevresindeki Kürt aşiret beylerinin çoğunluğu Sultan Selim Han'a itaat ettiğini bildirdiler.³¹ Fakat kısa bir süre sonra şehir, Şah İsmail'in kumandanlarından Karahan tarafından kuşatıldı. Kuşatma bir yıl kadar sürdü. Osmanlı Devleti bu süreçte mahsur kalan halka yalnızca bir defa yardım edebildi. Dergâh-ı âlî müteferrikalarından Diyarbakırlı Yiğit Ahmed, kumandasındaki askerleri ile gizlice şehre girdi.³² Nihayet İdris-i Bitlisi'nin gayretleri ile Sultan Selim Han, Bıyıklı Mehmed Paşa ile Şadi Paşa'yı bölgede kesin hâkimiyetin sağlanması için vazifelendirdi. Böylece 1515 yılında Diyarbakır ve çevresinin Osmanlı'ya ilhakı tamamlanmış oldu.³³

Ergani Sancağı'nın bağlı olduğu Diyarbakır Beylerbeyliği, fetihten hemen sonra kurulmuş ve beylerbeyliğine 4 Kasım 1515'te Bıyıklı Mehmed Paşa tayin olunmuştur. Ancak ilk idari düzenleme bölgenin 1516'da tamamen fethedilmesinden sonra yapıldı.³⁴ İlk tahriri 1518'de yapılan Diyarbakır Eyaleti'nin sancakları: Amid (Diyarbakır), Mardin, Beriyyecik (Mardin ile Urfa arasındaki Viranşehir bölgesi),

²⁷ Yılmazçelik, "Osmanlı Devleti Döneminde Ergani Tarihi Hakkında Bazı Tespitler", 36.

²⁸ Karadeniz, "XVI. Yüzyılın Başlarında Ergani Sancağı'nda Yerleşme ve Nüfus", 45.

²⁹ Erpolat, *XVI. Yüzyılda Diyarbakır Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri*, XXIX.

³⁰ Nejat Göyünç, "Diyarbakır Beylerbeyliği'nin İlk İdari Taksimatı", *Tarih Dergisi*, 23 (1969): 23.

³¹ Erpolat, *XVI. Yüzyılda Ergani Sancağı*, VIII.

³² Göyünç, "Diyarbakır Beylerbeyliği'nin İlk İdari Taksimatı", 24.

³³ Deniz, *51 Numaralı Tapu Tahrir Defterine Göre Ergani Sancağı*, 11.

³⁴ H. Basri Karadeniz, "XVI. Yüzyıl Başlarında Ergani Sancağı'nda İdari Yapı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 88 (İstanbul: Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi, 1994), 99.

Ruha (Urfa), Siverek, Çermik, Ergani, Harput, Arapkir, Kiğı ve Çemişkezek'tir.³⁵ Diyarbakir Eyaletine bağlı klasik sancaklar arasında bulunan Ergani'nin ilk sancak beyi, Diyarbakır'ın fethinde büyük yararlılıklar gösteren Yiğit Ahmed Bey'dir.³⁶

Ergani Sancağı 1518'de üç nahiyeden müteşekkildi. Bunlar, Ergani merkez, Çüngüş ve Hasârân'dır. 1566'da ise; Ergani'ye bağlı yerler Çüngüş, Hasârân ve Behremaz nahiyeleriydi. İdari yapı içinde Ergani Sancağına ait köy ve mezraların nahiyelere göre dağılımı şu şekildedir:

- Ergani: 1518'de 159 köy ve 1 mezra, 1523'te 148 köy ve 32 mezra.

- Çüngüş: 1518'de 39 köy, 1523'te 40 köy ve 4 mezra.

- Hasârân: 1518'de 18 köy ve 2 mezra, 1523'te ise sadece viran halde 1 köy

Görüldüğü üzere 16. yüzyılın başlarında Ergani sancağında 1518 tarihinde 216 köy ve 3 mezra, 1523 tarihinde ise 208 köy ve 36 mezra bulunmaktadır.³⁷

Ergani Sancağının idari yapısında 17. ve 18. yüzyılda bir değişiklik olmadı. Ancak 20. yüzyılda Ergani Sancağı, Ergani Madeni Sancağına dönüştürülerek idari yapısında önemli bir değişikliğe gidildi. Bu yüzyılda genel olarak Diyarbakir Eyaletine bağlı olan Ergani Madeni Sancağı bazı yıllarda Harput Eyaletine bağlanmıştır. Sancak; Ergani, Siverek, Çermik ve Palu olmak üzere dört kazadan oluşmaktaydı.³⁸

Ergani günümüzde ilk kurulduğu alanda değildir. Eski Ergani olarak isimlendirilen yerleşim yeri, Makam Dağı'nın eteğinde, kalenin aşağısındaki yüksek ve taşlık yerde idi.³⁹ 19. yüzyıl sonlarında şehrin bugünkü yeri Osmaniye ismiyle teşkil edilince Eski Ergani sakinleri de zaman içinde buraya taşındı. Ergani Osmaniye şeklinde adlandırılan şehir, kısa sürede gelişerek yakınında bulunan Bagür Köyü ile birleşti. Ancak Adana vilayetindeki Cebel-i Bereket Osmaniye yerleşimi ile isim benzerliğinin, idari açıdan karışıklığa sebebiyet verdiği gerekçesiyle Osmaniye

³⁵ Rifat Günelan, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır Vilayeti'ne Bağlı Ergani Sancağı'nın İdari ve Sosyal Durumuna Dair Bazı Tespitler", *Osmanlı'dan Cumhuriyete Ergani*, ed. Oktay Bozan, (Bursa: Ekin Yayınevi, 2023), 2.

³⁶ Yılmazçelik, "Osmanlı Devleti Döneminde Ergani Tarihi Hakkında Bazı Tespitler", 38.

³⁷ Karadeniz, "XVI. Yüzyıl Başlarında Ergani Sancağı'nda İdari Yapı", 102-103.

³⁸ Mehmet Salih Erpolat, "Ergani Sancağı'nın XVI. Yüzyıldaki İdari Yapısı", *Çayönü'nden Osmanlı'ya Ergani*, ed. Oktay Bozan, (Bursa: Ekin Yayınevi, 2023), 363.

³⁹ Mehmet Salih Erpolat, "XVI. Yüzyılda Ergani Sancağı'ndaki Gayrimüslim İskân Yerleri ile Şahıs İsimleri Hakkında Bir Değerlendirme", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 4/2 (2004): 154.

ismi terkedilip daha önceki gibi sadece Ergani ismi kullanılmaya başlanmıştır. Sonuç olarak günümüzde yeni Ergani öne çıkmakla birlikte esasında ilk çağlardan Osmanlı'nın son dönemine kadar şehrin fiziki mekânı, kale ve hemen aşağısında sur içinden oluşan Eski Ergani yerleşimidir.⁴⁰ Çalışmamız Ergani'nin yer değişiminden önceki dönemini yani Eski Ergani'yi kapsadığından doğal olarak günümüzdeki Ergani yerleşiminde sonradan oluşan vakıfları kapsamamaktadır.

B. Hurufat Defterleri ve Ergani

Vakıflar Genel Müdürlüğü, Vakıf Kayıtları Arşivinde (VGMA) “Hurufat” adıyla tasnif edilmiş, 206 adet defterden oluşan bir koleksiyon vardır.⁴¹ Hurufat defterleri, vakıf müesseselerinde görevli olan imam, hatib, vâiz, müezzin, mütevellî, müderris, cüzhân, câbî, ferrâş, zaviyedâr gibi cihet ehli ile katip, muhızır gibi mahkeme görevlilerinin ve esnaf örgütleri yöneticilerinin atama kayıtlarını içeren belgelerdir.⁴² Vakıfların günlük tayin ve terfi işlemlerinin yazıldığı bu defterler, atık ve cedîd olmak üzere iki seri halinde olup, atık kayıtlar H. 1086- 1103 (M. 1675-1691), cedîdler ise H. 1102-1258 (M. 1690-1840) yılları arasındaki kayıtları içerir.⁴³ Ayrıca bu seri içinde kayıtlı olan “İstanbul Rumeli Elif” isimli H. 995 (M. 1586) tarihli ve İstanbul ve Rumeli Mahlût Hurufat” isimli H. 999 (M. 1590) tarihli iki defter daha vardır. Bu iki defter diğerlerinden yaklaşık yüz yıl kadar daha eskidir.⁴⁴ Anadolu ve Rumeli Hurufatları şeklinde iki seri halinde kaydedilen bu defterlerden 63’ü Rumeli, 143’ü Anadolu Kadıaskerliğine aittir.⁴⁵ 1690’lı yıllardan itibaren seri haline getirilen defterler aşağıdaki şekildedir:

Anadolu Hurufatı: 1. Seri (530-569), 2. Seri (1055-1160)

⁴⁰ Yasin Taş, “Osmanlı Döneminde Eski Ergani’de Klasik Bir Eğitim Kurumu: Halebiye Medresesi”, *Cumhuriyetin 100. Yılında Ergani Din-Eğitim-Kültür*, ed. Oktay Bozan (Bursa: Ekin Yayınevi, 2023), 100.

⁴¹ Mustafa Alkan, “Türk Vakıf Araştırmaları Açısından Hurufat Defterleri: Adana Örneği”, *XV. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, IV/ 15, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010), 825.

⁴² Yasemin Beyazıt, “Hurufat Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri”, *History Studies*, 5/1, (Ocak 2013): 39.

⁴³ Mustafa Alkan, “Türk Tarihi Araştırmaları Açısından Vakıf Kayıtlar Arşivi”, *Vakıflar Dergisi*, XXX (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2007), 13.

⁴⁴ Durmuş Bayar, “Türk Vakıf Tarihinin Önemli Kaynaklarından Hurufat Defterleri: Akşehir Örneği”, *I. Uluslararası Selçuklu’dan Günümüze Akşehir Kongresi ve Sanat Etkinlikleri*, ed. Yusuf Küçükbağ vd., (Kasım 2018): 229.

⁴⁵ Özcan Oğur, “Konya Hurufat Defterleri ve Mühteva Analizi (1692-1835)”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 4/7, (2018): 133.

Rumeli Hurufatı: (1161-1218); İstanbul Rumeli (1197, 1219-1223)⁴⁶

Anadolu ve Rumeli kadiaskerlikleri ruznamçe kalemleri tarafından tutulan bu defterler, kazaların isimlerine göre alfabetik sırayla düzenlenmiştir.⁴⁷ Örneğin “elif” harfiyle başlayan kazalar bir ciltte toplanmış ve defter içerisinde de kendi aralarında alfabetik biçimde sıralanmıştır. Diğer harfler için de aynı yöntem uygulanmış, defter koleksiyonları bu şekilde oluşturulmuştur. Bu sebeple defterlere, harfler anlamına gelen hurûf kelimesinin çoğulu olan Hurufat adı verilmiştir.⁴⁸ Hurufat defterleri deri, bez ya da ebru desenli kâğıtlarla ciltlenmiştir. Genel olarak rika, rika kırması, divani ya da ta’lik şeklinde yazılmıştır. Kayıtlar çoğunlukla dikey olarak yazılmış olup, yatay şekilde yazılan üç defter tespit edilmiştir.⁴⁹ Defterlerin ebatı ise yaklaşık 15x45cm, 15x50cm, 16x45cm, 16x48cm, 16x50cm boyutlarındadır.⁵⁰

Hurufat defterlerinin iç kapağında ya da ilk sayfalarında defter fihristi bulunmaktadır. Fihristler, harf sırası doğrultusunda defterde yer alan kazalar ve bu kaza adlarının altında varak numaralarının yazılmasıyla düzenlenmiştir. Bazı defterlerde kaza adları liva isimlerinin altında sıralanmıştır.⁵¹ Hurufat defterlerinde kayıtların yazılma biçimi ise sırasıyla bu şekildedir: Kaza ismi, varsa kasaba ve köy veya mahalle ismi, vakıf kurumunu yaptıran kişi, vakıf kurumunun adı, görev tipi, görevden ayrılan kişinin ismi ve ayrılma sebebi, göreve atanacak kişinin ismi, atamayı arz eden kadı veya naibin ismi, kadiaskerliğe arz edilip tevcih olunduğuna dair ifade ve atamanın tarihi.⁵²

17. yüzyılın buhranlı dönemlerinde insanların iş için vakıflara yönelmesi, merkezi yanılta beyanlara engel olmak, atamaların düzenli bir şekilde yapılmasını sağlamak, vakıf kadrolarında şişkinliğin ve ikiliğin oluşmasını önlemek gibi amaçlar, atamaların hurufat defterlerine kaydedilmesi geleneğini başlatmış olmalıdır. Bu

⁴⁶ Alkan, “Türk Vakıf Araştırmaları Açısından Hurufat Defterleri”, 826.

⁴⁷ Yasin Taş, “Hurufat Defterlerine Göre Erzincan Kazasında Vakıf Hizmetleri”, *Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu (Erzincan, 26-28 Eylül 2019) Bildiriler Kitabı*, Ed. Kemal Taşçı vd., (Erzincan: 2019), 1348.

⁴⁸ Beyazıt, “Hurufat Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri”, 42.

⁴⁹ Şerife Eroğlu Memiş, “Osmanlı Toplumsal Tarihi Kaynaklarından Hurufat ya da Askeri Ruznamçe Defterleri ve Önemi: Kaza-i Kudüs-i Şerif Örneği”, *Vakıflar Dergisi*, XXXIX (Haziran 2013): 122.

⁵⁰ Oğur, “Konya Hurufat Defterleri ve Muhteva Analizi”, 133.

⁵¹ Hasan Demirtaş, “Vakıf Araştırmalarında Kaynak Olarak Hurufat Defterleri: Kangırı Örneği”, *Vakıflar Dergisi*, 37, (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2012), 55.

⁵² Beyazıt, “Hurufat Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri”, 45.

uygulama 1839 yılına kadar devam etmiş. Tanzimat'tan sonra terk edilmeye başlanmıştır.⁵³

a. Hurufat Defterlerinin Tarih Araştırmalarındaki Önemi

Osmanlı şehirlerinin kurulması ve gelişmesinde etkili olan vakıf müesseseleri hakkında detaylı bilgi veren hurufat defterleri, şehir tarihi araştırmalarında önemli bir kaynak niteliğindedir.⁵⁴ Vakıf kurumlarına yapılan atamaların kaydedilmesiyle ortaya çıkan bu defterler, kaza bazlı vakıf müesseselerinin toplu bir kataloğu durumundadır. Bu sebeple hurufat defterlerini, 16. yüzyıla değin vakıflar hakkında önemli bilgiler ihtiva eden vakıf tahrirlerinin bir tamamlayıcısı olarak kabul edebiliriz. Nitekim 17. yüzyıldan 19. yüzyıl ortalarına kadar şehirdeki vakıf kurumlarını bu defterler aracılığı ile tespit etmek mümkündür.⁵⁵

Hurufat defterleri, kazalardaki yerleşim yerlerini; köy, nahiye ve mahalle isimlerini tespit etmeye; bu bölgelerdeki cami, mescit, medrese, mektep, zaviye, han, hamam, çeşme vb. vakıf eserlerini ortaya çıkarmaya imkân tanımaktadır.⁵⁶ Yine vakıf kurumlarındaki görev tipleri ve görevlilerin belirlenmesi defterlerdeki kayıtlar sayesinde.⁵⁷

Hurufat defterlerindeki atama kayıtları birkaç satırlık kısa kayıtlar olsa da, atamalarda görevli ücretlerinin belirtilmesi dönemin iktisadi tarihi; atamaların ve görev değişikliklerinin sebeplerini belirtmesi de sosyal tarihi hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlar.⁵⁸ Bu kayıtlar, sanat tarihi açısından da önemli bilgiler ihtiva eder. Vakıf eserlerinin kuruluş tarihi, kayıtların yazıldığı dönemdeki durumu, günümüzde varlığını sürdürüp sürdürmediğini, zaman içerisinde ne tür bir değişim geçirdiği gibi hususlar hakkında ipuçları verir.⁵⁹ Osmanlı şehirlerinin ana iskeleti olan vakıf

⁵³ Gazi Özdemir, "Hurufat Defterlerine Göre Ilgın", *Birinci Ulusal Ilgın Sempozyumu*, ed. Ali Boran vd., (Konya: Ilgın Belediyesi Kültür Yayınları, 2012), 502.

⁵⁴ Beyazıt, "Hurufat Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri", 46.

⁵⁵ Oğur, "Konya Hurufat Defterleri ve Mühteva Analizi", 133.

⁵⁶ Taş, "Hurufat Defterlerine Göre Erzincan Kazasında Vakıf Hizmetleri", 1348.

⁵⁷ Beyazıt, "Hurufat Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri", 48.

⁵⁸ Demirtaş, "Vakıf Araştırmalarında Kaynak Olarak Hurufat Defterleri: Kangırı Örneği", 49.

⁵⁹ Hüseyin Muşmal vd., "Hurûfat Defterleri ve Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri", 3. *Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi (Şanlıurfa 6-8 Mart 2015)*, Ed. D. Mehmet Doğan, (Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, 2015), .

kurumları hakkında detaylı bilgilere ulaştığımız hurufat defterleri, şehir tarihi ve vakıf çalışmalarında kullanılan önemli kaynaklardır.⁶⁰

b. Ergani Hurufat Defterleri

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan 24 hurufat defterinde Ergani kazasına ait toplamda 923 atama kaydı tespit edilmiştir. En eski atama Recep 1102/Nisan 1691 tarihinde; en son atama ise Safer 1250/Haziran 1834 tarihinde yapılmıştır. 143 yıllık zaman dilimini kapsayan hurufat defterleri, yukarıda da değinildiği üzere Ergani kazasındaki vakıf faaliyetlerinin 16. yüzyıldan sonraki tarihsel gelişimini tespit ve takip bakımından önem taşımaktadır. Bu defterler sayesinde 17. yüzyıl sonlarından 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar kazada mevcut olan vakıflar, inşa edilen dini yapılar, eğitim kurumları, hayır müesseseleri, bu müesseselerin hizmet alanları, gelirleri, personelleri ve çalışma ücretleri gibi birçok husus tespit edilebilmektedir. Aşağıdaki tabloda Ergani vakıflarına yapılan atamaların yer aldığı defterler ve bu defterlerin tarih aralığı ile atama sayıları gösterilmiştir. Son satırda yer alan 564 nolu deftere vakıf görevlileri değil sadece kazaya tayin edilen resmi görevliler kaydedilmiştir.

Tablo 1: Ergani Hurufat Defterlerinin Numarası ve Kronolojik Olarak Atama Sayıları

	Defter No	Atamaların Başlangıç Tarihi	Atamaların Bitiş Tarihi	Atama Sayısı
1	1098	Recep 1102/Nisan 1691	Cemaziyelevvel 1114/Eylül 1702	31
2	1140	Rebiülahir 1108/Kasım 1696	Safer 1111/Ağustos 1699	16
3	1069	C.Evvel 1115/Eylül 1703	Recep 1136/Mart 1724	109
4	1137	Şevval 1135/Temmuz 1723	Cemaziyelahir 1137/Şubat 1725	7
5	1083	Zilkade 1137/Temmuz 1725	Şevval 1138/Haziran 1726	11
6	1143	Recep 1139/Şubat 1727	Zilkade 1139/Haziran 1727	4
7	1144	Şaban 1140/Mart 1728	Şaban 1140/Mart 1728	2
8	1055	Muharrem 1155/Mart 1742	Muharrem 1168/Ekim 1754	126
9	1062	Cemaziyelahir 1168/Mart 1755	Zilhicce 1174/Temmuz 1761	144
10	1070	C.Evvel 1175/Aralık 1761	Rebiülevvel 1182/Temmuz 1768	35
11	1072	Zilhicce 1182/Nisan 1769	Muharrem 1184/Nisan 1770	21
12	1058	Şaban 1184/Kasım 1770	Rebiülevvel 1186/Haziran 1772	8
13	1059	Zilhicce 1186/Şubat 1773	Rebiülevvel 1189/Mayıs 1775	6
14	1065	C.Evvel 1188/Temmuz 1774	Rebiülahir 1193/Nisan 1779	29
15	1066	Ramazan 1189/Ekim 1775	Safer 1198/Aralık 1783	43
16	1060	Safer 1199/Aralık 1784	Rebiülahir 1203/Ocak 1789	31
17	530	Safer 1204/Ekim 1789	Rebiülahir 1209/Ekim 1794	27
18	531	Muharrem 1210/Temmuz 1795	Rebiülahir 1216/Ağustos 1801	39

⁶⁰ Beyazıt, “Hurufat Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri”, 46.

19	532	Safer 1217/Haziran 1802	Rebiülahir 1223/Mayıs 1808	55
20	533	Zilkade 1223/Aralık 1808	Zilkade 1226/Kasım 1811	18
21	534	Şaban 1227/Ağustos 1812	Şaban 1237/Nisan 1822	34
22	535	Safer 1238/Ekim 1822	Zilkade 1243/Mayıs 1828	68
23	536	Recep 1245/Aralık 1829	Safer 1250/Haziran 1834	36
24	564	Rebiülahir 1122/Haziran 1710	Şaban 1245/Ocak 1830	23
Toplam Atama Sayısı				923



BİRİNCİ BÖLÜM

HURUFAT DEFTERLERİNE GÖRE ERGANİ'DE İDARİ YAPI VE
GÖREVLİLER

1.1. İDARİ YAPI

Anadolu'nun en eski yerleşim bölgelerinden biri olan Ergani'nin tarihi M.Ö. IX binli yıllara kadar uzanmaktadır. Bu tarihi süreç içerisinde jeopolitik konumu, su kaynaklarına erişimi ve tarım ile hayvancılık için elverişli yaşam koşullarına sahip olması nedeniyle Ergani'de çok sayıda uygarlık hüküm sürmüştür.⁶¹ Bölgedeki Osmanlı hâkimiyeti ise 1514 yılında Safeviler'in mağlup edildiği Çaldıran Savaşı'nı müteakip 1515'te Diyarbakır'ın fethiyle başlamıştır. Fetihten hemen sonra Diyarbakır beylerbeyliği kurulmuş ve Ergani bir Osmanlı sancağı olarak buraya bağlanmıştır.⁶²

Ergani'nin 16. yüzyıldaki idari yapısını 1518, 1523 ve 1566 yıllarında tutulan tahrir kayıtlarından tespit etmek mümkündür. 1518 ve 1523 tahrirlerine göre Ergani sancağı Ergani, Çüngüş ve Hasârân nahiyelerinden oluşmaktaydı. Sonraki yıllarda bölgenin idari yapısında düzenlemelere gidilmiştir. Nitekim 1566 tahrirlerinde Ergani sancağı; Ergani merkezi ile Çüngüş, Hasârân ve Behremaz nahiyelerinden müteşekkildi.⁶³ 1518 tahririne göre Ergani sancağına bağlı 216 köy ve 3 mezra, 1523 tahririnde ise 208 köy ve 36 mezra bulunmaktaydı.⁶⁴

Hurufat defterlerinde vakıf eserlerin bulunduğu yerleşim yerleri çoğunlukla bağlı olunan idari birim ile birlikte kaydedildiğinden, kazaların idari üniteleri olan mahalle, nahiye ve köylerin isimleri bu defterlerde yer bulmuştur. Ergani'nin 17. yüzyıldan sonraki idari durumu da hurufat kayıtlarına yansımıştır. Bu kayıtlarda yedi nahiye ismi geçmektedir. Bunlar; Kühriz, Çüngüş, Hasârân, Behremaz, Ebu Tahir ve El-beyân nahiyeleridir.⁶⁵ Hurufat defterlerinde tespit edilen köy sayısı ise 48'dir. Bu köylerden bazıları bağlı oldukları nahiye ile birlikte kaydedilmiştir. Arkılar Köyü

⁶¹ Erpolat, "XVI. Yüzyılda Ergani Sancağı'ndaki Gayrimüslim İskân Yerleri ile Şahıs İsimleri Hakkında Bir Değerlendirme", 156.

⁶² Karadeniz, "XI. Yüzyıl Başlarında Ergani Sancağı'nda İdari Yapı", 99.

⁶³ Erpolat, "Ergani Sancağı'nın XVI. Yüzyıldaki İdari Yapısı", 362.

⁶⁴ Karadeniz, "XVI. Yüzyıl Başlarında Ergani Sancağı'nda İdari Yapı", 103.

⁶⁵ VGMA. HRF. d. 530, s. 158; VGMA. HRF. d. 1098, s. 201; VGMA. HRF. d. 1066, s. 51; VGMA. HRF. d. 1069, s. 121; VGMA. HRF. d. 1062, s. 93; VGMA. HRF. d. 534, s. 162.

Kühriz nahiyesine,⁶⁶ Sarsab Köyü bazen Kühriz bazen Behremaz nahiyesine,⁶⁷ Avud-ı Ulya ve Hacılar köyleri Çüngüş nahiyesine,⁶⁸ Burud köyü Elbeyân nahiyesine,⁶⁹ Hop, Zübeydik ve İngeç köyleri Hasârân nahiyesine,⁷⁰ Osye? köyü Ebu Tahir nahiyesine⁷¹ bağlıydı. Bir çok köyün ise hangi nahiyeye bağlı olduğu belirtilmeden “Ergani kazasında falanca nam karye” şeklinde yer almıştır. Hurufat defterlerinde adı geçen köylerin tamamı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 2: Hurufat Defterlerinde Tespit Edilen Ergani Köyleri

Anlu (İnad, Ate/Aşe)	Elimak	İmadiye	Rinetu?
Arkılar	Evsiyye	Kallır	Salhi
Avud-ı Ulya	Gablık	Kavan	Salıca
Ayncos/Ayncoz	Gedük	Kiner	Sarsab
Bağdeşt	Kermekom	Keydan	Sarsab
Barbini	Gisgis	Killeş	Sındığık
Bervan	Gisto	Kızılca	Sincik
Burud	Gomayık	Koca Bey	Sindik
Cuma	Gözlü	Kühriz	Tutlu
Çermik	Hacılar	Kühriz-ı Ulya	Zerki
Deriyemesenik	Hilletaş?	Malan	Zübeydik
Engene	Hop	Muşklu	

Hurufat defterlerinde, bazı vakıf müesseselerine atamalar yapılırken bu yapıların yer aldığı mahalle isimleri de zikredilmiştir. Buna göre Eski Ergani’de Fevkâni (Yukarı), Tahtani (Aşağı), Çarşı, Arpa Meydanı ve Deriyemesenik? olmak üzere beş mahalle bulunmaktaydı. Nitekim bazı atamalarda, eski yapılardan Hacı Veli Camii’nin Fevkani Mahallesi’nde,⁷² Veled Bey Camii ve Halebiye Medresesi’nin Tahtani Mahallesi’nde,⁷³ Maksud Bey Camii’nin de Çarşı Mahallesi’nde⁷⁴ olduğu kayıtlıdır. Bunlar dışında Arpa Meydanı ve Deriyemesenik mahallelerindeki camilere ait atama kayıtları mevcuttur.⁷⁵

⁶⁶ VGMA. HRF. d. 530, s. 158;

⁶⁷ VGMA. HRF. d. 536, s. 119; VGMA. HRF. d. 1069, s. 121.

⁶⁸ VGMA. HRF. d. 1098, s. 201; VGMA. HRF. d. 1069, s. 121.

⁶⁹ VGMA. HRF. d. 534, s. 162.

⁷⁰ VGMA. HRF. d. 1066, s. 51; VGMA. HRF. d. 1066, s. 51; VGMA. HRF. d. 1069, s. 122.

⁷¹ VGMA. HRF. d. 1062, s. 93.

⁷² VGMA. HRF. d. 1055, s. 127.

⁷³ VGMA. HRF. d. 1098, s. 201; VGMA. HRF. d. 1069, s. 121.

⁷⁴ VGMA. HRF. d. 1069, s. 122.

⁷⁵ VGMA. HRF. d. 536, s. 118; VGMA. HRF. d. 1060, s. 139.

1.2. RESMİ GÖREVLİLER

1.2.1. Kadı

Arapça’da kazâ (kadâ) kökünden ismi fail olan kadı, kişiler arasında ortaya çıkan hukuki olay ve davaları şer’i hükümlere göre çözümlemek için yetkili makamlar tarafından tayin edilen kişiyi ifade eder.⁷⁶ İslam dünyasında, belli yargı çevrelerinde davalara bakmak ve karara bağlamak üzere kadıları, devlet başkanı tayin ederdi. Hz. Peygamber’in kendisi davaları dinleyip hüküm verdiği gibi, kadılar da tayin etmiştir.⁷⁷ Sonraki İslam devletlerinde de kadılık müessesesi sistemli şekilde gelişerek kurumsallaşmıştır. Kadı tayin edilecek kişilerde bazı şartlar aranmaktaydı. Bunlar; kadının reşit olması, temyiz gücüne sahip olması, adaletli, tarafsız ve iman sahibi olması, hukuki bilgiye ve davranış kabiliyetine sahip olması, Müslüman olması ve erkek olmasıydı.⁷⁸ Osmanlılar da kadı tayininde oldukça titiz davranmış, bu özelliklere sahip olmanın yanı sıra medreselerin yüksek derecelerinden mezun olan kişileri kadı olarak atamıştır.

Osmanlı Devleti’nde ilk defa Osman Gazi tarafından kadı tayin edilmiştir. İlk Osmanlı kadısı Osman Gazi’nin kayınpederi Şeyh Edebali’nin damadı ve talebesi olan Dursun Fakih kabul edilmektedir.⁷⁹ Sultan I. Murad döneminde de kadıaskerlik kurumu oluşturulmuş ve kadı tayinleri artık bu makam tarafından yapılmaya başlanmıştır. Daha sonraları kadıaskerlik, Anadolu ve Rumeli kadıaskerliği olarak ikiye ayrılmıştır.⁸⁰ Bundan sonra kadılar, bağlı oldukları kadıaskerliklerin faaliyet gösterdikleri sınırlar dâhilinde kaza ve sancaklara atanarak adalet tevzi etmişlerdir. Kadının adli görevi yanında idari, ilmi ve askeri görevi de bulunmaktaydı. Kadı, şehrin yargı mercii olduğu gibi aynı zamanda asayişin amiri, vakıfların denetçisi, beledi hizmetlerin uygulayıcısı ve zabıta görevlilerinin de amiriydi.⁸¹

⁷⁶ Fahrettin Atar, “Kadı”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24: 66.

⁷⁷ Ekrem Buğra Ekinci, “Osmanlı Devleti’nde Mahkemeler ve Kadılık Müessesesi Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3/5, (2005): 417.

⁷⁸ Abdülkadir Erçin, “Osmanlı Devleti’nde Kadı ve Şer’i Mahkemeler”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, 2/1, (Yaz 2015): 16.

⁷⁹ Ziya Kazıcı, *Osmanlı’da Eğitim Öğretim*, 1. Bs. (İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2004), 215-216.

⁸⁰ Ekinci, “Osmanlı Devleti’nde Mahkemeler ve Kadılık Müessesesi Literatürü”, 418.

⁸¹ Kazıcı, *Osmanlı’da Eğitim Öğretim*, 216.

Kadılar bir bölgeye kural olarak iki senelik süreyle (müddet-i örfiyye) tayin edilirdi. Fakat bu sürenin kısaltılması veya uzatılması da mümkündü.⁸² Bulundukları yerde görev sürelerini tamamlayan kadılar, merkeze gelip yeni bir yere atanmayı beklerdi. Merkezde bekleyen kadıların her Çarşamba günü mensup oldukları kadıaskerlerin dairesine devam etmesi kanun idi.⁸³ Bazı kadılar bu süre zarfında medreselerde müderrislik yaparak bilgilerini de tazelerdi.⁸⁴ Kadıların bu kadar kısa sürede yer değiştirmelerinin sebebi, terfi imkânlarının tıkanmaması ve yerli halk ile adalete şüphe düşürecek kadar gereğinden fazla yakınlık kurmamaları içindi.⁸⁵

Osmanlı döneminde Ergani merkezinde kaza ve adalet işlerini şeri hukuka göre icra eden bir kadı bulunmaktaydı. Hurufat defterlerindeki bazı arzlar kadılar tarafından merkeze gönderildiğinden bu atamalarda Ergani kadıları da ismen kayıt altına alınmıştır. Bu defterlerde tespit edilen kadılar ve görev yılları aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

Tablo 3: Hurufat Defterlerine Göre Ergani'deki Kadılar ve Görev Yılları

	Kadı	Görev Yaptığı Yıllar
1	Mehmed	Şevval 1103/Haziran 1692
2	Ali	Cemaziyelahir 1125/Haziran 1713
3	Ali	Zilkade 1137/Temmuz 1725
4	Seyyid Feyzullah	Şevval 1138/Haziran 1726
5	Seyyid Hasan	Şaban 1156/Eylül 1743
6	Seyyid Mahmud	Şaban 1156/Eylül 1743
7	Hüseyin Efendi	Şaban 1159/Ağustos 1746
8	Seyyid Mehmed Efendi	Şevval 1160/Ekim 1747- Şaban 1161/Temmuz 1748
9	Mehmed Efendi	Rebiülahir 1163/Mart 1750- C.Evvel 1164/Nisan 1751
10	Şeyh Ali	Muharrem 1167/Kasım 1753
11	Mustafa	Recep 1168/Nisan 1755- Safer 1169/Kasım 1755
12	Mevlana Hafız Musa	Şaban 1171/Nisan 1758
13	Hafız Mustafa	Safer 1172/Ekim 1758
14	Osman	Safer 1173/Eylül 1759- 1176/1762
15	Halil	Şevval 1177/Nisan 1764
16	Bağdadizâde Halil	Zilkade 1177/Mayıs 1764- Şevval 1178/Mart 1765
17	Ahmed	Zilhicce 1178/Mayıs 1765- R.Ahir 1180/Eylül 1766
18	Seyyid Zübeyr	Muharrem 1181/Haziran 1767
19	Seyyid Mahmud	Rebiülahir 1192/Mayıs 1778- Safer 1193/Şubat 1779

⁸² İlber Öltaylı, “Kadı”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24: 71.

⁸³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, (Ankara: TTK Yayınları, 1988), 104.

⁸⁴ Ekinci, “Osmanlı Devleti'nde Mahkemeler ve Kadılık Müessesesi Literatürü”, 418.

⁸⁵ Kazıcı, *Osmanlı'da Eğitim Öğretim*, 217.

20	Hacı Abdülkerim	Şevval 1193/Ekim 1779- Şevval 1194/Ekim 1780
21	Mehmed Raşid	Şevval 1195/Ekim 1781
22	Ebubekir	Safer 1198/Aralık 1783
23	Seyyid Hacı İbrahim	Rebiülahir 1203/Ocak 1789
24	Ali	Recep 1205/Mart 1791
25	Mehmed Emin	C.Evvel 1206/Aralık 1791-Safer 1207/Eylül 1792
26	Seyyid Abdurrahman	Cemaziyelahir 1214/Kasım 1799
27	Ahmed Zühdü	Zilhicce 1218/Mart 1804- R.Evvel 1219/Haziran 1804

1.2.2. Naip

Kelime anlamı olarak naip, bir makamın sorumluluğunu asıl sahibi yerine belirli bir süre için yüklenen kişi demektir. İslam devletlerinde devlet ricalinin işlerinde yardımcı olmak ve gidemedikleri yerlerde işlerini yürütmek üzere tayin ettikleri görevlilere naip denilirdi. Naip tayini İslam'ın ilk asırlarından itibaren uygulanmış ve Osmanlı dönemine kadar devam etmiştir.⁸⁶ Osmanlılarda naip, hukuki bir terim olarak kadı temsilcisi ve yardımcısı anlamına gelmektedir. Yeni fethedilen bölgeye idareyi temsil etmek üzere sancak beyi veya subaşı, hukuku temsilen de kadı yahut naip tayin edilmesi bir fetih geleneğiydi.⁸⁷ Naipler, şeri mahkemelerde kadılar adına çeşitli hizmetlerde vazife görürlerdi. Kadıların bulunduğu bölgedeki iş yüküne göre mahkemelere bir veya birkaç naip atanmaktaydı. Kadı naibi, kadıların yanında bulunup gerektiğinde ona vekâlet eder veya herhangi bir şeri işe bakmak üzere kadı tarafından köylere gönderilirdi.⁸⁸

Naipler, medresede eğitim almış ve özellikle fıkıh alanında kendi kaza dairesinde sorunları ve anlaşmazlıkları çözebilecek seviyede tahsil görmüş ilmiye sınıfına mensup kimselerdi. Kadı yardımcısı ve vekili olan naip, kadının kendisi tarafından belirlenir, Anadolu veya Rumeli kadıaskeri tarafından tasdik edilirdi. Kadılarla aynı yetkilere sahip olan naipler, imparatorluğun her tarafına dağılmış ve adaletin tevziinde önemli hizmetler görmüştür.⁸⁹ Osmanlı dönemi Ergani kazasında da kadının yanı sıra naiplerin de görev aldığı tespit edilmiştir. Hurufat defterlerindeki bazı arzlar naipler tarafından merkeze gönderildiğinden bu atamalarda Ergani'deki

⁸⁶ Casim Avcı, "Naib", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 311.

⁸⁷ Mehmet İpşirli, *Osmanlı İlmiyesi*, 2. bs. (İstanbul: Kronik Kitap, 2021), 155.

⁸⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, 104.

⁸⁹ İpşirli, *Osmanlı İlmiyesi*, 155-157.

naipler de ismen kaydedilmişlerdir. Hurufat defterlerinde tespit edilen naipler ve görev yılları aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

Tablo 4: Hurufat Defterlerine Göre Ergani'deki Naipler ve Görev Yılları

	Naip	Görev Yaptığı Yıllar
1	İbrahim	Cemaziyelevvel 1104/Ocak 1683
2	Osman	Rebiülevvel 1112/Ağustos 1700
3	İbrahim	Cemaziyelahir 1113/Kasım 1701
4	Osman	Safer 1113/Temmuz 1701- Zilkade 1114/Mart 1703
5	Mehmed	Rebiülevvel 1105/Ekim 1693
6	Osman	Rebiülevvel 1109/Eylül 1697
7	Seyyid Mehmed	Zilkade 1109/Mayıs 1698
8	Ahmed	Zilkade 1109/Mayıs 1698
9	Osman	C.Evvel 1123/Haziran 1711- C.Ahir 1125/Haziran 1713
10	Ahmed	Zilhicce 1135/Eylül 1723
11	Ali	Şaban 1140/Mart 1728
12	Seyyid Hasan	C.Evvel 1157/Haziran 1744- Rebiülahir 1159/Nisan 1746
13	Hacı Halil	Muharrem 1162/Aralık 1748
14	Abdülğani	Rebiülahir 1162/Mart 1749- Ramazan 1162/Ağustos 1749
15	Seyyid Abdülbaki	Şaban 1164/Haziran 1751- Cemaziyelahir 1165/Nisan 1752
16	Seyyid Mustafa	Zilkade 1165/Eylül 1752- Şevval 1167/Temmuz 1754
17	Mehmed	Cemaziyelevvel 1175/Aralık 1761
18	Seyyid Ahmed	Rebiülahir 1180/Eylül 1766
19	Hacı İsa	Cemaziyelevvel 1180/Ekim 1766
20	Seyyid İsmail	Muharrem 1181/Haziran 1767
21	Seyyid Hacı İsa	Safer 1181/Temmuz 1767
22	S. Hacı İsmail	Cemaziyelevvel 1181/Eylül 1767
23	Seyyid Ahmed	Zilhicce 1182/Nisan 1769- Muharrem 1184/Nisan 1770
24	Seyyid Abdülkadir	Şaban 1184/Kasım 1770
25	Seyyid Hasan	Zilkade 1185/Şubat 1772- Rebiülevvel 1186/Haziran 1772
26	Seyyid Hüseyin	Şaban 1190/Eylül 1776
27	Seyyid Mehmed	Şaban 1190/Eylül 1776- Rebiülahir 1192/Mayıs 1778
28	Musa	Ramazan 1199/Temmuz 1785
29	Veliüddin	Muharrem 1202/Ekim 1787
30	Musa	Recep 1202/Nisan 1788- Rebiülahir 1203/Ocak 1789
31	Seyyid Mustafa	Safer 1208/Eylül 1793
32	Seyyid Hüseyin	Rebiülahir 1209/Ekim 1794
33	Hüseyin Şerifi	Muharrem 1210/Temmuz 1795
34	Ahmed	Cemaziyelevvel 1210/Kasım 1795
35	Abdülvahid	C.Ahir 1214/Kasım 1799- Rebiülahir 1216/Ağustos 1801
36	Seyyid Hüseyin	Safer 1217/Haziran 1802
37	Abdülvahid	Recep 1219/Ekim 1804- C.Evvel 1224/Haziran 1809
38	Seyyid Mustafa	Zilhicce 1225/Ocak 1811
39	Seyyid Ömer	Şaban 1227/Ağustos 1812- Şevval 1230/Eylül 1815
40	S. Hacı Eyyüb	Recep 1231/Haziran 1816
41	Seyyid Ahmed	Rebiülahir 1232/Şubat 1817

42	Hafız Mehmed	C.Evvel 1233/Mart 1818- R.Evvel 1236/Aralık 1820
43	Hafız Abdurrahman	C.Ahir 1239/Şubat 1824- Rebiülahir 1242/Kasım 1826
44	el-Hac Kasım	Zilkade 1243/Mayıs 1828- Şaban 1245/Ocak 1830
45	İsmail Tefiki	Şaban 1246/Ocak 1831- Muharrem 1250/Mayıs 1834

1.2.3. Mahkeme Kâtibi

Sözlükte ketb “yazmak” fiilinden türetilmiş bir ism-i fail olan kâtip, yazı işleri ile uğraşan kimse, sekreter, yazıcı, bilgili kişi ve muharrir anlamlarına gelmektedir.⁹⁰ Mahkeme kâtibi, kadı tarafından yazı kabiliyeti bulunan, düzgün, güvenilir ve becerikli kişiler arasından seçilirdi. Kadının maiyetinde bulunan kâtibin görevleri ise davalarda kadıya yardımcı olması, şahitlerin ifadelerinin kayda geçirilmesi, sicillerin düzgün tutulması ve korunmasıdır. Kâtipler bunlar için belli bir ücret almaktaydı.⁹¹

Ergani Şer’iyye Mahkemesinde kadıya yardımcı olmak ve kayıtları düzenli şekilde tanzim etmekle görevli bir mahkeme kâtibi bulunmaktaydı. Hurufat defterlerinde kâtip atamalarına dair 12 kayıt tespit edilmiştir. Cemaziyelevvel 1108/Kasım 1696 tarihli ilk atama kaydında mahkemede kâtip olan Ahmed’in beratı yenilenmiştir.⁹² Bu tarihten 16 yıl sonra kâtip Ahmed’in vefat etmesi üzerine mahkeme kâtipliği oğlu Hüseyin’e tevcih edilmiştir.⁹³ Bu durum bize mahkeme kâtipliğinin yıllarca aynı kişi tarafından yapılabileceğini göstermektedir. Şaban 1156/Eylül 1743 tarihli bir atama kaydında ise kâtip Seyyid Ahmed, kendi hüsnü rızası ile bu görevinden ferâgat etmiş, yerine Mustafa atanmıştır.⁹⁴ Bu atamalarda dikkat çeken husus, mahkeme kâtibinin hizmeti karşılığında aldığı ücretin belirtilmemesidir.

Tablo 5: Hurufat Defterlerine Göre Ergani’deki Mahkeme Kâtipleri ve Göreve Başlama Yılları

	Mahkeme Kâtipleri	Görev Yaptığı Yıllar
1	Ahmed	C.Evvel 1108/Kasım 1696 - R.Ahir 1124/Mayıs 1712
2	Hüseyin	Rebiülahir 1124/Mayıs 1712 - ?
3	Seyyid Ahmed	? - Şaban 1156/Eylül 1743
4	Seyyid Mustafa	Şaban 1156/Eylül 1743 – Safer 1169/Kasım 1755

⁹⁰ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Kâtip”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25: 49.

⁹¹ Feda Şamil Arık, “Osmanlılar’da Kadılık Müessesesi”, *OTAM*, 8, (1997): 23.

⁹² VGMA, HRF. d. 1140, s. 112.

⁹³ VGMA, HRF. d. 1069, s. 122.

⁹⁴ VGMA, HRF. d. 1055, s. 127.

5	Seyyid Ahmed	Safer 1169/Kasım 1755 – Zilhicce 1183/Nisan 1770
6	Seyyid Abdülvahid	Zilhicce 1183/Nisan 1770 – ?
7	Seyyid Abdullah	Recep 1231/Haziran 1816 – Zilkade 1243/Mayıs 1828
8	S. Mehmed Derviş	Zilkade 1243/Mayıs 1828 – Şaban 1245/Ocak 1830
9	Seyyid Hafız Bilal	Şaban 1245/Ocak 1830 – ?

1.2.4. Kassâm

Kelime anlamı “taksim eden, bölüştüren” olan kassâm, vefat eden kişilerin metrukâtını yani miras bıraktığı malları taksim işiyle uğraşan şer’i memurlar için kullanılan bir tabirdir. Osmanlı’da ise kassâm, miras davalarında bizzat dava mahalline giderek gereken soruşturmayı yapıp, ihtilaf ile ilgili bir sonuca vardıktan sonra davayı hükme bağlayan ve terekeyi vârisler arasında bölüştüren görevliyi ifade etmektedir. Kassâmlık Osmanlı Devleti’nde askeri ve reaya olarak ikiye ayrılmıştır. Askeri kassâm, yönetici zümreye mensup kişilerin miraslarını kadıasker adına mirasçılar arasında taksim etmekle görevliydi. Beledi/şehri kassâmlar ise reayanın terekelerini vilâyet ve sancak kadıları adına varisler arasında bölüştürürlerdi.⁹⁵

Ergani hurufat defterlerinde kassâm kâtipliği ile ilgili altı atama kaydı tespit edilmiştir. Cemaziyelahir 1173/Ocak 1760 tarihli ilk atama kaydında, “Ergani’de kassâm kâtibi lazım ve mühim” olduğu ifade edilmiş ve bu görev Seyyid Ahmed’e kadı Osman arzıyla tevcih edilmiştir.⁹⁶ Zilhicce 1183/Nisan 1770 tarihli ikinci kayıta kassâm kâtibi olan Seyyid Ahmed’in vefat etmesi üzerine bu göreve oğlu Abdülvahid atanmıştır.⁹⁷ Bir sonraki kayıta ise kassâm kâtibi Seyyid Abdülvahid’in beratı yenilenmiştir.⁹⁸ Kassâm ile ilgili son atama Şaban 1245/Şubat 1830 tarihinde Seyyid Muhammed Derviş bin Abdülkadir’in ferâgatı üzerine yapılmış, bu vazifeye Seyyid Hafız Bilal bin Seyyid İbrahim atanmıştır.⁹⁹

Tablo 6: Hurufat Defterlerine Göre Ergani’deki Kassâm Kâtipleri ve Göreve Başlama Yılları

	Kassâm Kâtipleri	Görev Yaptığı Yıllar
1	Seyyid Ahmet	C.Ahir 1173/Ocak 1760 – Zilhicce 1183/Nisan 1770
2	Seyyid Abdülvahit	Zilhicce 1183/Nisan 1770 – Recep 1231/Nisan 1816

⁹⁵ Said Öztürk, “Kassam”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24: 579; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, 3. bs. (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983), 209.

⁹⁶ VGMA, HRF. d. 1062, s. 97.

⁹⁷ VGMA, HRF. d. 1072, s. 148.

⁹⁸ VGMA, HRF. d. 1065, s. 210.

⁹⁹ VGMA, HRF. d. 536, s. 118.

3	Seyyid Abdullah	Recep 1231/Nisan 1816 – Zilkade 1243/Mayıs 1828
4	S. Mehmet Derviş	Zilkade 1243/Mayıs 1828 – Şaban 1245/Şubat 1830
5	Seyyid Hafız Bilal	Şaban 1245/Şubat 1830 – ?

1.2.5. Muhzır ve Muhzırbaşı

Muhzır, davalı ve davacıları mahkeme huzuruna celbeden memurlar için kullanılan bir tabirdir.¹⁰⁰ Mahkemede hazır bulunması istenen kişiye kadı tarafından bir celb kâğıdı çıkarılır, muhzır da bu celb kâğıdıyla şahsı mahkemeye çağırırdı. Muhzır gerekli durumlarda kadının talep etmesiyle yanına asker alabilmekteydi. Mahkeme esnasında asayiş sağlamaya, zaman zaman merkezden kadılık bölgesindeki suçluları takip etmek de muhzırın görevleri arasındaydı. Büyük kadılıklarda birden fazla muhzır bulunur, böyle yerlere bir de muhzırbaşı da tayin edilirdi.¹⁰¹

Muhzır atamaları ile ilgili Ergani hurufat defterlerinde üç atama kaydı bulunmaktadır. İlk kayıt Şaban 1171/Nisan 1758 tarihli olup, burada “Ergani kazası mahkemesinin bir muhzırı olmayıp lazım ve mühim” olduğu ifade edilmiş ve bu görev Süleyman bin Seyyid Abdülvahap Halife’ye tevcih edilmiştir.¹⁰² Zilhicce 1183/Nisan 1770 tarihli ikinci kayıta, muhzır olan Süleyman vefat etmiş, muhzırlık kardeşi Hacı İsmail’e tevcih edilmiştir.¹⁰³ Son olarak Şevval 1202/Temmuz 1788 tarihinde muhzır Hacı İsmail’in görevini yerine getirmemesi ve terk etmesi üzerine bu cihete oğlu Seyyid Abdülbaki getirilmiştir.¹⁰⁴

Ergani mahkemesine muhzırbaşı atamaları da yapılmıştır. Hurufatlarda bununla ilgili sekiz atama kaydı tespit edilmiştir. Ramazan 1135/Haziran 1723 tarihli ilk kayıta muhzırbaşı Seyyid Ahmed’in vefatı üzerine bu görev Seyyid İsmail’e tevcih edilmiştir.¹⁰⁵ İkinci atama yaklaşık yirmi yıl sonra Seyyid İsmail’in vefatı üzerine yapılmıştır. Boşalan kadroya babasının beratı ile Mehmed atanmıştır.¹⁰⁶ Şaban 1168/Mayıs 1755 tarihli üçüncü kayıta ise babasının eski beratı ile muhzırbaşı olan Mehmed’in beratı yenilenmiştir.¹⁰⁷ Mehmed vefat edince bu

¹⁰⁰ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, 572.

¹⁰¹ Recep Ahıskalı, “Muhzır”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31: 85.

¹⁰² VGMA, HRF. d. 1062, s. 96.

¹⁰³ VGMA, HRF. d. 1072, s. 148.

¹⁰⁴ VGMA, HRF. d. 1060, s. 139.

¹⁰⁵ VGMA, HRF. d. 1069, s. 123.

¹⁰⁶ VGMA, HRF. d. 1055, s. 127.

¹⁰⁷ VGMA, HRF. d. 1062, s. 93.

görev, oğlu olmadığından akrabası Seyyid Mustafa'ya tevcih edilmiştir.¹⁰⁸ Ancak bir sonraki atama kaydında muhızırbaşılık görevine Mehmed'in kızının oğlu, yani torunu Seyyid Mustafa atandığı halde bu görev, baba tarafından başka bir akrabası olan Seyyid Mustafa'ya geçmiştir.¹⁰⁹ Daha sonra muhızırbaşılık görevi için iki taraf arasında anlaşmazlık çıkmış, beratlar esas alınarak bu cihete müteveffa Mehmed'in akreb-i akrabası (en yakın akrabası) olan Seyyid Mustafa bin Abdülfettah atanmıştır.¹¹⁰ Seyyid Mustafa yaklaşık iki yıl sonra Rebiülahir 1192/Mayıs 1778 tarihinde vazifesinden ferâgat etmiş, yerine Ali bin Hacı Ömer atanmıştır.¹¹¹ Son muhızırbaşı ataması da Hacı Ali'nin vefat etmesi üzerine yapılmış olup yerine bu cihete oğlu Seyyid Mehmed atanmıştır.¹¹²

Tablo 7: Hurufat Defterlerine Göre Ergani'deki Muhızırbaşı ve Muhızırlar

	Muhızırbaşılar	Görev Yaptığı Yıllar
1	Seyyid Ahmed	? – Ramazan 1135/Haziran 1723
2	Seyyid İsmail	Ramazan 1135/Haziran 1723 – C.Evvel 1157/Haziran 1744
3	Seyyid Mehmet	C.Evvel 1157/Haziran 1744 – Recep 1188/Eylül 1774
4	Seyyid Mustafa	Recep 1188/Eylül 1774 – Şaban 1190/Eylül 1776
5	Seyyid Mustafa	Şaban 1190/Eylül 1776 – Rebiülahir 1192/Mayıs 1778
6	Hacı Ali	Rebiülahir 1192/Mayıs 1778 – Safer 1208/Eylül 1793
7	Seyyid Mehmet	Safer 1208/Eylül 1793 – ?

	Muhızırlar	Görev Yaptığı Yıllar
1	Süleyman Halife	Şaban 1171/Nisan 1758 – Zilhicce 1183/Nisan 1770
2	Hacı İsmail	Zilhicce 1183/Nisan 1770 – Şevval 1202/Temmuz 1788
3	Seyyid Abdülbaki	Şevval 1202/Temmuz 1788 – ?

¹⁰⁸ VGMA, HRF. d. 1059, s. 135.

¹⁰⁹ VGMA, HRF. d. 1059, s. 135.

¹¹⁰ VGMA, HRF. d. 1066, s. 51.

¹¹¹ VGMA, HRF. d. 1066, s. 51.

¹¹² VGMA, HRF. d. 530, s. 158.

İKİNCİ BÖLÜM

ERGANİ KAZASINDA CAMİ VE MESCİDLER

2.1. ERGANİ MERKEZ YAPILARI

Arapça cem' kökünden türeyen cami, "toplayan, bir araya getiren" anlamına gelmektedir. Mescit ise "secde edilen yer" manasını ifade etmektedir. İslâm'ın ilk dönemlerinde ibadethaneler mescit adıyla anılırken, daha sonra içinde cuma namazı kılınan ve hutbe okunması için minber bulunan büyük mescitler cami; minberi bulunmayan yani cuma namazı kılınmayan küçük mabetler ise mescit olarak anılmaya başlanmıştır.¹¹³ Bir mescide minber ekleyip camiye dönüştürmek mümkündü. Bunun için öncesinde devletten izin almak gerekirdi.¹¹⁴

Ergani hurufat defterlerindeki atama kayıtlarından Eski Ergani'de bulunan cami ve mescitleri tespit etmek mümkün olmuştur. Kaza merkezinde müstakil şekilde yedi cami ile biri Zülkifl Nebi Zaviyesi, diğeri de Halebiye Medresesi müştemilatında olmak üzere iki mescit bulunmaktaydı. Hurufat defterlerinde Ergani merkezindeki bu cami ve mescitlere, farklı hizmetleri ifa etmek üzere çok sayıda görevli ataması yapıldığı görülmektedir. Cami ve mescitlerde genel olarak, cemaate namaz kıldırarak üzere imam,¹¹⁵ cuma ve bayram namazlarında hutbe iradı için hatip,¹¹⁶ ezan okumakla görevli müezzin,¹¹⁷ vaaz ve nasihat veren vâiz, bir takım merasimlerde dua etmekle görevli duâgû, namazlardan sonra Kur'an surelerinden ayetler okuyan aşîrân,¹¹⁸ kıraat ilmini öğreten ve bu ilimdeki uzmanlığı ile çevresinde temayüz eden kıraat âlimi yani şeyhülkurrâ,¹¹⁹ cüz okumakla görevli cüzân, Cuma günleri mahfilde vâkıfın ve vakfiyede belirlediği diğer kimselerin ruhu için Kur'an-ı Kerim okuyan kimselerin başı olan sermahfil,¹²⁰ vakfın işlerini

¹¹³ Ahmet Önkâl vd., "Cami", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 46; Cahit Baltacı, "İslam Medeniyetinde Cami", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, (Aralık 2012), 225.

¹¹⁴ VGMA. HRF. d. 1055, s. 127.

¹¹⁵ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "İmam", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 178.

¹¹⁶ Mustafa Bakır, "Hutbe", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18: 425.

¹¹⁷ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 7. bs. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 414.

¹¹⁸ Yasin Taş, "Hurufat Defterlerine Göre Siverek Kazası", *Mezopotamya ve Anadolu'nun Kavşağında Bir Kent Siverek*, ed. İbrahim Özcoşar, (Konya: Çizgi Kitabevi, 2022), 89.

¹¹⁹ Recep Akakuş, "Reisülkurra", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34: 545.

¹²⁰ Nilgün Çevrimli, *Vakfiyelere Göre Tâbir ve İstılahlar*, (Ankara: Gazi Kitabevi, 2019), 625; İbrahim Halil Demir, *Hurufat Defterlerine Göre Biretü'l-Fırat (Birecik) Kazası Vakıfları*, (Yüksek Lisans Tezi, Artvin Çoruh Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2020), 14.

yürütmekle görevli mütevellî,¹²¹ vakıf mütevellisini teftiş ve vakıf işlerini kontrol etmekle görevli nâzır, Peygamberin övüldüğü naatları terennüm etmekle görevli naathân,¹²² vakıf gelirlerini toplamakla görevli câbî,¹²³ vakıf gelir ve giderlerinin kaydını tutan kâtip, cami ve mescidin temizliğinden sorumlu ferrâş,¹²⁴ cami veya vakıf akarlarının damını loğlamakla görevli loğkeş,¹²⁵ cami kapılarının açılıp kapatılmasından sorumlu bevvâb,¹²⁶ sofrası ve mutfak işlerinden sorumlu olduğu tahmin edilen saraydâr,¹²⁷ su ile çeşme işleriyle ilgilenen sakadâr,¹²⁸ kandil ve aydınlatmadan sorumlu çerağdâr,¹²⁹ vakfî teftiş etmekle görevli müfettiş ve hesap işleriyle ilgilenen muhâsib gibi vakıf görevlileri hizmet etmekteydi.

2.1.1. Hoca Bahşayış Camii

Eski Ergani'nin merkez yapılarından Hoca Bahşayış Camii'nin hangi tarihte yapıldığı bilinmemektedir. Ancak Osmanlı Devleti'nin bölgeye hâkimiyet kurmasından hemen sonra düzenlenen 1518 tahririnde cami kayıtlarının bulunması, caminin bu tarihten önce yapıldığını göstermektedir.¹³⁰ Banisi, camiye adını veren Hoca Bahşayış isimli bir hayır sahibidir.¹³¹ Hurufat defterlerinde cami ile ilgili toplam 168 atama kaydı tespit edilmiştir. İlk atama Recep 1102/Nisan 1691 tarihinde olup caminin kitabeti ile ilgilidir.¹³² Bir sonraki atama kaydında yevmi iki akçe ile müezzin olan Kasım vefat etmiş, yerine bu görev oğlu Mehmed'e tevcih edilmiştir.¹³³ Camiye yapılan diğer atamalara bakıldığında geniş bir görevli kadrosu olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim camide mütevellî, aşırhân, nâzır, imam ve hatip, cüzhân, seyfdâr, ferrâş, duâgû, câbî, müezzin, kâtip, sermahfil, şeyh, muhâsib,

¹²¹ Nazif Öztürk, "Mütevellî", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 217.

¹²² Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf İstılahları Lügatçesi", *Vakıflar Dergisi*, 17 (1983), 59.

¹²³ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Kitap*, 34. bs. (Ankara: Aydın Kitabevi, 2020), 136.

¹²⁴ Tahsin Yazıcı vd., "Ferrâş", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12: 408.

¹²⁵ Taş, "Hurufat Defterlerine Göre Siverek Kazası", 98.

¹²⁶ Yediyıldız, "Vakıf İstılahları Lügatçesi", 56.

¹²⁷ Yasin Taş, "Osmanlı Vakıf Kaynaklarına Göre Ergani Zülkiflî Nebî Zaviyesi", *Çayönü'nden Osmanlı'ya Ergani*, ed. Oktay Bozan, (Bursa: Ekin Yayınevi, 2023), 166.

¹²⁸ Yediyıldız, "Vakıf İstılahları Lügatçesi", 59.

¹²⁹ Mehmet Memiş, "Vakfiyeler Işığında Osmanlı Dönemi Urfa Camilerinde Vakıf Hizmetleri", *Vakıflar Dergisi*, 51, (Haziran 2019): 142.

¹³⁰ Bizbirlik, 16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar, 61.

¹³¹ "Ergani'de Hoca Bahşayış nam sahibülhayrın bina eylediği cami..." VGMA. HRF. d. 1070, s. 55; "Ergani kasabasında vaki Hoca Bahşayış nam sahibülhayrın binası camiinde..." VGMA. HRF. d. 534, s. 161.

¹³² VGMA. HRF. d. 1098, s. 201.

¹³³ VGMA. HRF. d. 1098, s. 201.

çerağdâr, müfettiş, saka, naathân, bevvâb, saraydâr ve vâiz vazife yapmaktadır.¹³⁴ Ayrıca cami bünyesinde çocukların eğitimi için bir sıbyan mektebi de bulunmakta olup zaman zaman buraya sıbyan muallimleri ile talim-i Kur'an için şeyhülkurrâ tayinleri yapılmıştır.¹³⁵

Kayıtlarda caminin imamet ve hitabet cihetinin aynı kişiye tevcih edildiği görülmektedir.¹³⁶ Aynı şekilde şeyhülkurrâlık ve müfettişlik için de bir kişi görevlendirilmekteydi. Şevval 1164/Ağustos 1751 tarihli atama kaydında dört akçe ile şeyhülkurrâ ve altı akçe ile müfettiş olan Ali vefat etmiş yerine bu cihetler oğlu Hasan'a tevcih edilmiştir.¹³⁷ Atamalara bakıldığında camideki bazı personel maaşlarının arttığı dikkat çekmektedir. Örneğin 17. yüzyıl sonlarında yevmi dört akçe alan şeyhülkurrâ Şevval 1168/Temmuz 1755 tarihinde altı akçe almaya başlamıştır.¹³⁸ Müezzinin yevmiesi ise bir ve üç akçe arasında değişmiştir.¹³⁹ Atamalarda dikkat çeken diğer bir husus, ilk zamanlar camide bir imam ve bir müezzin görevliyken yaklaşık elli yıl sonra ikinci bir imam¹⁴⁰ ve müezzinin¹⁴¹ atanmasıdır. Bu durum caminin zamanla daha aktif bir hale geldiğine işaret etmektedir.

Tablo 8: Hoca Bahşayış Camii Görevlileri ve Yevmiyeleri

	Görevi	Yevmi Akçesi		Görevi	Yevmi Akçesi
1	İmam	5	14	Cüzhân	2
2	İmam-ı Sâni	4	15	Seyfdâr	2
3	Hatip	5	16	Ferrâş	2
4	Müezzin	1-3	17	Duâgû	5

¹³⁴ VGMA. HRF. d. 1098, s. 201; VGMA. HRF. d. 1098, s. 201; VGMA. HRF. d. 1140, s. 112; VGMA. HRF. d. 1140, s. 112; VGMA. HRF. d. 1140, s. 112; VGMA. HRF. d. 1140, s. 112; VGMA. HRF. d. 1069, s. 121; VGMA. HRF. d. 1069, s. 121; VGMA. HRF. d. 1069, s. 122; VGMA. HRF. d. 1083, s. 115; VGMA. HRF. d. 1055, s. 127; VGMA. HRF. d. 1055, s. 128; VGMA. HRF. d. 1055, s. 129; VGMA. HRF. d. 1055, s. 129; VGMA. HRF. d. 1055, s. 129; VGMA. HRF. d. 1055, s. 129; VGMA. HRF. d. 1055, s. 130; VGMA. HRF. d. 1066, s. 51; VGMA. HRF. d. 1060, s. 138; VGMA. HRF. d. 1060, s. 139.

¹³⁵ VGMA. HRF. d. 1055, s. 129; VGMA. HRF. d. 1055, s. 129.

¹³⁶ VGMA. HRF. d. 1069, s. 123.

¹³⁷ VGMA. HRF. d. 1055, s. 130.

¹³⁸ VGMA. HRF. d. 1062, s. 93.

¹³⁹ VGMA. HRF. d. 1055, s. 131; VGMA. HRF. d. 1070, s. 55.

¹⁴⁰ "Ergani'de vaki Hoca Bahşayış Camii'ne imam-ı sâni lazım ve vakfında dahi müsaade olmağla yevmi 4 akçe ile Hafız Ali Efendi tayin olunmak ricasına kadısı Mehmed Efendi arz etmekle vakıfta müsaade var ise deyu buyruldu". VGMA. HRF. d. 1055, s. 129.

¹⁴¹ "Ergani'de Hoca Bahşayış Cami'nin müezzini bir olup bir dahi lazım olmağla 2 akçe ile Seyyid Hacı Mehmed'e inayet buyruldu". VGMA. HRF. d. 1055, s. 131.

5	Müezzin-i Sâni	2	18	Câbî	2
6	Mütevelli	3	19	Kâtip	2
7	Aşîrhân	1-2	20	Sermahfil	4
8	Nâzır	2-5	21	Şeyh	5
9	Muhâsib	6	22	Şeyhülkurrâ	4
10	Müfettiş	6	23	Naathân	1
11	Çerağdâr	3	24	Vâiz	5
12	Bevvâb	3	25	Saraydâr	2
13	Saka	3			

Hoca Bahşayış Camii'nin tespit edilen ilk gelir kayıtları 1518 tahrirlerinde yer almaktadır. Buna göre vakfın gelirlerini, bir mezranın malikâne hissesi ve bir gayrimenkulün kirası oluşturmaktadır. 1523 tahririnde cami vakfına yeni gelir kaynakları eklenmiş ama gelir miktarında artış olmamıştır. Bunun sebebi daha önce adı geçen mezranın bu dönemde kaydedilmemesi ve hamamdan elde edilen gelir miktarının azalmasıdır. Bu dönemde vakfın gelirleri iki köyün malikâne hissesinden ve gayrimenkul kirasından oluşmaktadır. Gideri de tamamen personel maaşlarından ibarettir. 1564 tahririnde vakfın gelirlerinde artış görülmüştür. Giderlerin çoğunluğu yine personel maaşlarından oluşmakta ve bir kısmı da levazımat harcamalarına sarf edilmekteydi.¹⁴²

Hurufat defterlerinde Hoca Bahşayış Camii'nin geliri olarak bir hamam bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Şaban 1168/Mayıs 1755 tarihinde Hoca Bahşayış vakfı hamamına cereyan eden suyun temizlenmesi için bir görevli lazım olduğu kaydedilmiştir.¹⁴³ 1319 tarihli Diyarbekir Vilayet Salnamesinde Hoca Bahşayış Camii hamamının tamir edildiği belirtilmiştir.¹⁴⁴ Dolayısıyla caminin önemli bir gelirini oluşturan hamamın Osmanlı Devleti'nin son dönemine kadar ayakta kaldığı anlaşılmaktadır.

19. yüzyılda Hoca Bahşayış Camii'nin vakıf gelirlerini hamamın yanı sıra Bağür ve Kayaksan (Kiksan) köylerinin aşar bedelleri oluşturmaktadır. 1872 senesindeki muhasebeye göre bu köylerden 4530 kuruş gelir elde edilmiştir. Aynı

¹⁴² Bizbirlik, 16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar , 61-62.

¹⁴³ VGMA. HRF. d. 1062, s. 93.

¹⁴⁴ 1319 Tarihli Diyarbekir Vilayet Salnamesi, s. 84.

yılda cami vakfının görevlileri sadece imam, hatip, müezzin ve mütevellidir. Caminin giderleri aşağıda ayrıntılı görüldüğü gibi çalışanların maaşları, mum ve kandil giderleri, tamirat masrafları ve müteferrik olarak kaydedilen çeşitli giderler oluşturmuştur.¹⁴⁵

Tablo 9: Hoca Bahşayış Camii'nin 1872 Yılı Giderleri

Cami Masrafı	Kuruş
İmam, hatip, müezzin ücretleri	1200
Mum, şırlağan ve kandil bahası	800
Mütevellî Şeyh Mahmud Efendi ücreti	600
Tamirat masrafı	1000
Müteferrik baha	100

2.1.2. Maksud Bey Camii

Hurufat defterlerinde tespit edilen Eski Ergani camilerinden biri Maksud Bey Camii'dir. Caminin ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir ancak 16. yüzyıl tahrirlerinde cami ile ilgili kayıtların bulunması, Osmanlı'nın bölgeye hâkimiyetinden önceki dönemlerde inşa edildiğini göstermektedir. Kayıtlarda caminin, Maksud Bey isimli bir hayır sahibi tarafından bina edildiği ifade edilmiştir.¹⁴⁶ Hurufat kayıtlarında cami ile ilgili tespit edilen ilk atama Şevval 1103/Haziran 1692 tarihli olup, caminin aşîrhânlık ciheti ile ilgilidir.¹⁴⁷ Aynı tarihli diğer bir kayıтта, camide imam olan Ahmed'in beratı yenilenmiştir.¹⁴⁸ Rebiülahir 1108/Ekim 1696 tarihinde cami imametinin yanı sıra hitabetinin de Ahmed'e tevcih edildiği görülmektedir.¹⁴⁹ Bundan sonraki atamalarda da caminin imamet ve hitabet cihetine aynı kişi atanmıştır. İmam ve hatibin günlük ücreti başlarda sekiz akçeyken¹⁵⁰ daha sonra on akçeye¹⁵¹ yükselmiştir.

Camiye ait atama kayıtlarına bakıldığında, camide pek çok görevlinin bulunduğu dikkat çekmektedir. Camide imam ve hatip dışında aşîrhân, cüzhân,

¹⁴⁵ BOA, EV, d. 19407, s. 24.

¹⁴⁶ "Ergani kasabasında Maksud nam sahibülhayr bina eylediği camide..." VGMA. HRF. d. 531, s. 198; "Ergani kasabasında vaki Maksud Bey bina eylediği camii şerifte..." VGMA. HRF. d. 531, s. 199.

¹⁴⁷ VGMA. HRF. d. 1098, s. 201.

¹⁴⁸ VGMA. HRF. d. 1098, s. 201.

¹⁴⁹ VGMA. HRF. d. 1140, s. 112.

¹⁵⁰ VGMA. HRF. d. 1069, s. 123.

¹⁵¹ VGMA. HRF. d. 1062, s. 94.

müezzin, câbî, müteveli, kâtip, seyfdâr, nâzır, naathân, ferrâş, muhâsib, loğkeş, sermahfil ve bevvâb vazife yapmaktaydı.¹⁵² Rebiülahir 1163/Mart 1750 tarihli bir atama kaydında cami cemaatinin çok olduğundan bir müezzine daha ihtiyaç olduğu ifade edilmiş ve Seyyid Sadullah müezzin olarak atanmıştır.¹⁵³

Tablo 10: Maksud Bey Camii Görevlileri ve Yevmiyeleri

	Görevi	Yevmi Akçesi		Görevi	Yevmi Akçesi
1	Aşırhân	2	9	Seyfdâr	3
2	İmam ve Hatip	8-10	10	Nâzır	2
3	Cüzhân	2	11	Naathân	1
4	Câbî	3	12	Ferrâş	2
5	Müteveli	6	13	Muhâsib	-
6	Kâtip	1-3	14	Loğkeş	-
7	Müezzin	4	15	Sermahfil	1-3
8	Müezzin	2	16	Bevvâb	2

Maksud Bey Camii'nin gelirleri arşiv belgelerinden tespit edilebilmektedir. 1518 tahririne göre caminin gelirleri Ulaş ve Basdı köylerinin malikâne hisselerinden oluşmaktaydı. Bu tarihte gelirleri kaydedilen caminin giderleri tespit edilememiştir. 1523 tahririnde, yine aynı köylerin malikâne hisselerinden oluşan gelirlerin miktarında bir düşme söz konusudur. Bu tahrire göre cami giderlerinin tamamıysa personel maaşlarından ibaretti. Son olarak 1564 tahririnde vakıf gelirlerinin arttığı görülmektedir. Fakat bu artışın sebebi yeni vakıflar değildir. Bu dönemde cami vakfına ek olarak sadece beş adet dükkân vakfedilmiştir. Cami vakfının giderlerini ise yine çoğunlukla personel maaşları ve levazımat masrafları oluşturmaktaydı. Bu dönemde vakıf gelirlerinin, giderlerinden fazla olduğu görülmektedir.¹⁵⁴

19. yüzyıldaki kayıtlarda caminin gelirleri Alpaş ve Ulatı? köylerinin aşar bedelleridir. Caminin giderleri ise imam, müezzin, müteveli maaşı ile mum ve şırlağan masraflarıdır. 1872 yılında imamet ve müezzinlik cihetlerine 500,

¹⁵² VGMA. HRF. d. 1069, s. 122; VGMA. HRF. d. 1098, s. 201; VGMA. HRF. d. 1140, s. 112; VGMA. HRF. d. 1069, s. 121; VGMA. HRF. d. 1140, s. 112; VGMA. HRF. d. 1069, s. 121; VGMA. HRF. d. 1069, s. 122; VGMA. HRF. d. 1069, s. 122; VGMA. HRF. d. 1069, s. 123; VGMA. HRF. d. 1055, s. 128; VGMA. HRF. d. 1055, s. 130; VGMA. HRF. d. 1070, s. 55; VGMA. HRF. d. 1062, s. 97.

¹⁵³ HRF. d. 1055, s. 129.

¹⁵⁴ Bizbirlik, 16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar, 62-63.

mütevelliye 300 kuruş maaş ödenmiştir. Caminin aydınlatması için de mum ve şırlağana 200 kuruş harcama yapılmış ve bu yılda caminin tamirâtı için 300 kuruş harcanmıştır.¹⁵⁵ Son olarak H.1319 tarihli Diyarbekir Vilayet Salnamesinde, Ergani kasabasındaki Maksud Bey Camii'nin tamirâtının icra edildiği belirtilmiştir.¹⁵⁶ Cami ile ilgili tespit edilen bu kayıt, caminin 20. yüzyılın başlarına kadar ayakta olduğunu ve işlevini devam ettirdiğini göstermektedir.

2.1.3. Hacı Veliyüddin Camii

Hacı Veliyüddin Camii ile ilgili hurufat defterlerinde 28 tevcih kaydı bulunmaktadır. Zilkade 1168/Ağustos 1755 tarihli ilk atama kaydında camide yevmi üç akçe ile mütevelli, bir akçe ile müfettiş ve aynı zamanda muhâsib olan Seyyid Mehmed Halife'nin beratı yenilenmiştir.¹⁵⁷ Beratin yenilenmesi caminin bu tarihten önce bina edildiğini göstermektedir. Hurufat defterlerinde caminin banisi belirtilmemiştir fakat yapının adını aldığı Hacı Veliyüddin tarafından bina edildiği düşünülmektedir.

Hurufat kayıtlarında camiye hizmet etmek üzere çok sayıda görevli ataması yapıldığı görülmüştür. Camide yevmi iki akçe ile müezzin, bir akçe ile muhâsib, bir akçe ile müfettiş, yevmi üç akçe ile mütevelli, iki akçe ile ferrâş, üç akçe ile loğkeş, dört akçe ile nâzır, bir akçe ile aşırhân, bir akçe ile kâtip, bir akçe ile câbî ve “ba-muayyene” ile hatip görev almaktaydı.¹⁵⁸ Camiye ait kayıtlarda imamet ciheti ile ilgili bir kaydın olmaması dikkat çekmektedir. Caminin müezzinliğinde ise dört kadro bulunmaktaydı. Şevval 1183/Şubat 1770 tarihli tevcih kaydında camide üç müezzin bulunduğu ve bir müezzine daha ihtiyaç olduğu ifade edilmiş ve yevmi iki akçe ile müezzinlik cihetine Kasım atanmıştır.¹⁵⁹ Zilkade 1168/Ağustos 1755 ve Cemaziyelevvel 1224/Haziran 1809 tarihli atama kayıtlarında caminin mütevelli, muhâsib ve müfettişlik görevlerinin aynı kişiye tevcih edildiği görülmektedir.¹⁶⁰

¹⁵⁵ BOA, EV. d. 19407, s. 19

¹⁵⁶ 1319 Tarihli Diyarbekir Vilayet Salnamesi, s. 84.

¹⁵⁷ VGMA. HRF. d. 1062, s. 93.

¹⁵⁸ VGMA. HRF. d. 1072, s. 148; VGMA. HRF. d. 1062, s. 93; VGMA. HRF. d. 1062, s. 95; VGMA. HRF. d. 530, s. 157; VGMA. HRF. d. 533, s. 174; VGMA. HRF. d. 533, s. 174; VGMA. HRF. d. 535, s. 153; VGMA. HRF. d. 535, s. 151.

¹⁵⁹ VGMA. HRF. d. 1072, s. 148.

¹⁶⁰ VGMA. HRF. d. 1062, s. 93; VGMA. HRF. d. 533, s. 174.

Aynı şekilde caminin kitâbet, cibâyet ve aşîrhânlık cihetlerinin üçüne de aynı görevli atanmıştır.¹⁶¹

Tablo 11: Hacı Veliyüddin Camii Görevlileri ve Yevmiyeleri

	Görevi	Yevmi Akçesi		Görevi	Yevmi Akçesi
1	Mütevelli	3	7	Loğkeş	3
2	Müfettiş	1	8	Nâzır	4
3	Muhâsib	1	9	Kâtip	1
4	Ferrâş	2	10	Câbî	1
5	Hatip	-	11	Aşîrhân	1
6	Müezzin	1-2			

Hurufat defterlerinde cami ile ilgili Zilkade 1168/Ağustos 1755 tarihinde başlayan atamalar 14 Muharrem 1250/23 Mayıs 1834¹⁶² tarihine kadar devam etmiştir. Ne zaman bina edildiği tam olarak bilinmeyen caminin, bölgenin tahrir kayıtlarında yer almaması Osmanlı döneminde inşa edildiğini göstermektedir. Atama tarihlerinden yapının 18. yüzyıl ortalarından 19. yüzyıl ortalarına kadar, bir asra yakın bir süre ayakta kaldığı anlaşılmaktadır.

2.1.4. Veled Bey Camii

Ergani merkezinde bulunan tarihi yapılardan biri Veled Bey Camii'dir. Hurufat defterlerinde cami ile ilgili toplam 36 atama kaydı tespit edilmiştir. Cemaziyelevvel 1104/Ocak 1693 tarihli ilk tevcih kaydında yapı, "Veled Ağa Mescidi" şeklinde ifade edilmiştir. Burada imam olan Osman'ın berati yenilenmiştir.¹⁶³ Bu kayıttan caminin daha önce bir mescit olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Cemaziyelahir 1119/Eylül 1707 tarihli atama kaydında Veled Bey Mescidi'ne minber eklenerek camiye dönüştürüldüğü ve hitabet cihetinin Mahmud'a tevcih edildiği görülmektedir.¹⁶⁴ Bundan sonraki atamalarda yapı "Veled Bey Camii" olarak adlandırılmıştır.¹⁶⁵ Hurufat defterlerindeki kayıtlardan caminin Tahtani

¹⁶¹ VGMA. HRF. d. 533, s. 174; VGMA. HRF. d. 535, s. 153.

¹⁶² VGMA. HRF. d. 536, s. 119.

¹⁶³ VGMA. HRF. d. 1098, s. 201.

¹⁶⁴ VGMA. HRF. d. 1069, s. 121.

¹⁶⁵ VGMA. HRF. d. 1069, s. 122; VGMA. HRF. d. 1055, s. 127.

mahallesinde bulunduğu anlaşılmaktadır.¹⁶⁶ Caminin ne zaman inşa edildiğine dair bir bilgiye ise rastlanılmamıştır. Fakat tahrir defterlerinde cami ile ilgili bir kaydın olmaması yapının Osmanlı döneminde inşa edildiğini göstermektedir. Banisi belirtilmeyen caminin, adını aldığı Veled Bey tarafından bina edildiği düşünülebilir.

Camiye yapılan atamalara bakıldığında camide çok sayıda görevlinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Hurufat defterlerinde caminin imamet ciheti ile ilgili sekiz atama, hitabeti ile ilgili sekiz, ferrâşlık cihetine üç, nâzırlık cihetine bir, müezzinliğine on altı, bevvâblık cihetine bir, sermahfillik cihetine dört ve saraydârlık cihetine bir atamanın yapıldığı görülmektedir. Cami imam ve hatibinin aldıkları ücret belirtilmemiş, sermahfil ve saraydâr hasbi olarak atanmışlardır. Caminin ferrâşı, nâzırı ve bevvâbına yevmi iki akçe maaş verilmiştir. En çok atama yapılan müezzin ücreti başta bir ya da iki akçeyken daha sonra altı akçeye yükselmiştir.

Tablo 12: Veled Bey Camii Görevlileri ve Yevmiyeleri

	Görevi	Yevmi Akçesi		Görevi	Yevmi Akçesi
1	İmam	-	5	Müezzin	1-6
2	Hatip	-	6	Bevvâb	2
3	Ferrâş	2	7	Sermahfil	Hasbi
4	Nâzır	2	8	Saraydâr	Hasbi

Cami ile ilgili Cemaziyelevvel 1104/Ocak 1693 tarihinde yapılmaya başlanan atamalar, 25 Muharrem 1242/29 Ağustos 1826¹⁶⁷ tarihine kadar devam etmiştir. Tevcih kayıtlarından caminin 17. yüzyıl sonlarından 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar yaklaşık bir buçuk asır gibi uzun bir süre ayakta olduğu ve faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır.

2.1.5. Hacı Veli Camii

Hurufat defterlerinde Hacı Veli Camii'ne ait 48 atama kaydı tespit edilmiştir. Caminin ne zaman yapıldığı hakkında kesin bir bilgi vermek mümkün değildir ancak bölgenin 1523 yılı tahririnde cami kaydının yer alması,¹⁶⁸ yapının Osmanlı dönemi öncesinde bina edilmiş olabileceğini göstermektedir. Tahrirlerde yapı “Hacı Veli Mescidi” olarak geçmektedir. Hurufat defterlerindeki ilk atamalarda da “Hacı Veli

¹⁶⁶ VGMA. HRF. d. 1098, s. 201; VGMA. HRF. d. 1069, s. 122; VGMA. HRF. d. 1055, s. 131.

¹⁶⁷ VGMA. HRF. d. 535, s. 154.

¹⁶⁸ Bizbirlik, 16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar, 165.

Mescidi”¹⁶⁹ olarak kaydedilen yapı daha sonra “Hacı Veli Camii” şeklinde ifade edilmiştir. Şevval 1157/Kasım 1744 tarihli tevcih kaydında Fevkanı Mahallesi’nde yer alan mescide minber eklendiği ve camiye dönüştürüldüğü kaydedilmiştir. Hitabet ciheti de Hafız Ali’ye tevcih edilmiştir.¹⁷⁰ Bir yıl sonraki Ramazan 1158/Eylül 1745 tarihli atama kaydında da “Hacı Veli Mescidi cami olup” bir müezzinin yetmediği ve bir müezzine daha ihtiyaç duyulduğu ifade edilmiş, caminin müezzinliğine Hacı Salih atanmıştır.¹⁷¹

Hacı Veli Mescidinin tespit edilen ilk gelir ve giderleri tahrir defterlerinde yer almaktadır. 1523 yılı tahririne göre vakfın gelirini “hisse-i malikâne karye-i Tili Kon” yani bir köyün malikâne hissesi oluşturmaktaydı. Bu gelirlerin tamamı “cihet-i imam ve müezzin” yani imam ve müezzin maaşlarının ödenmesi için kullanılmaktaydı. 1564 tahririnde ise vakfın gelir kaynaklarında ve gelir miktarında artış olduğu görülmektedir. Yine gelirlerin tamamı imam ve müezzin maaşlarına sarf edilmekteydi. Ancak 1523 tahririnden farklı olarak giderlere levazımat masraflarının da eklendiği görülmektedir.¹⁷²

Hurufat defterlerinde camiye yapılan atamalara bakıldığında caminin geniş bir görevli kadrosu olduğu görülmektedir. Zilhicce 1104/Ağustos 1693 tarihli ilk atama caminin ferrâşlık ciheti ile ilgili olup ferrâş Ramazan’ın “terk-i hizmet” ettiği ve yerine Seyyid Ahmed’in geçtiği kaydedilmiştir. Atama kayıtlarında mescidin minber eklenip camiye dönüştürülmesinden sonra pek çok yeni kadro açıldığı göze çarpmaktadır. Mescide yapılan imam, ferrâş, müteveli, müezzin ve saraydâr atamalarından¹⁷³ sonra camiye ayrıca hatip, sermahfil, nâzır, câbî, kâtip, aşırhân, naathân, muhâsib ve müfettiş atamaları yapılmıştır.¹⁷⁴

¹⁶⁹ VGMA. HRF. d. 1098, s. 201; VGMA. HRF. d. 1140, s. 112; VGMA. HRF. d. 1069, s. 122; VGMA. HRF. d. 1055, s. 127.

¹⁷⁰ VGMA. HRF. d. 1055, s. 127.

¹⁷¹ VGMA. HRF. d. 1055, s. 128.

¹⁷² Bizbirlik, 16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği’nde Vakıflar, 165.

¹⁷³ VGMA. HRF. d. 1069, s. 121; VGMA. HRF. d. 1098, s. 201; VGMA. HRF. d. 1140, s. 112; VGMA. HRF. d. 1069, s. 121; VGMA. HRF. d. 1069, s. 121.

¹⁷⁴ VGMA. HRF. d. 1055, s. 127; VGMA. HRF. d. 1055, s. 130; VGMA. HRF. d. 1055, s. 129; VGMA. HRF. d. 1055, s. 130; VGMA. HRF. d. 1055, s. 130; VGMA. HRF. d. 1055, s. 130; VGMA. HRF. d. 1055, s. 130.

Tablo 13: Hacı Veli Camii Görevlileri ve Yevmiyeleri

	Görevi	Yevmi Akçesi		Görevi	Yevmi Akçesi
1	Ferrâş	2	8	Muhâsib	1
2	Mütevelli	2-3	9	Nâzır	4
3	Saraydâr	1	10	Câbî	1
4	İmam	4	11	Sermahfil	1-2
5	Müezzin	1-2	12	Kâtip	1
6	Hatip	3	13	Aşîrhân	1
7	Müfettiş	1	14	Naathân	1

2.1.6. Halebiye Medresesi Mescidi

Eski Ergani'nin temel eğitim kurumlarından Halebiye Medresesi¹⁷⁵ bünyesinde, müderris ve talebelerin vakit namazlarını birlikte kılabilirdikleri bir mescit bulunmaktaydı. Mescit, hurufat kayıtlarında “Halebiye Medresesi Mescidi” şeklinde geçmektedir. 16. yüzyıl tahrir defterlerinde Halebiye Medresesi'ne ait kayıtlar mevcutken bünyesindeki mescide dair herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Bu durum medrese mescidinin daha sonraki dönemlerde faaliyete geçtiğini ve çeşitli cihetler ihdas edilerek görevliler atandığını göstermektedir. Hurufat defterlerinde mescit ile ilgili ilk kayıt Rebiülevvel 1111/Ağustos 1699 tarihlidir. Bu kayıta Halebiye Medresesi Mescidinde imam olan Yakup'un beratı yenilenmiştir.¹⁷⁶ Dolayısıyla mescidin en geç 17. yüzyılda medrese bünyesinde teşekkül ettiği söylenebilir. Hurufat defterlerinde medrese ve dolayısıyla da mescide ayrıca yevmi beş akçe ile nâzır, altı akçe ile mütevelli, üç akçe ile câbî, sekiz akçe ile imam, iki akçe ile saraydâr ve iki akçe ile kâtip ataması yapılmıştır. Aynı yüzyılın ortalarına doğru yeni cihetler oluşturulduğu ve yeni görevliler atandığı görülmüştür. Bunlar; ferrâş, muhâsib, müfettiş, duâgû, müezzin, cüzhân, aşîrhân ve cemaate namazdan evvel peygamberin ve din büyüklerinin vasıflarına dair yüksek sesle açıklamalarda bulunan tarîfhândır.¹⁷⁷ Bünyesinde bulunduğu medrese ile ortak personele sahip olan

¹⁷⁵ Halebiye Medresesi hakkında detaylı bilgi tezin üçüncü bölümünde, eğitim kurumları başlığı altında yer almaktadır. Ayrıca bakınız: Yasin Taş, “Osmanlı Döneminde Eski Ergani’de Klasik Bir Eğitim Kurumu: Halebiye Medresesi”, *Cumhuriyetin 100. Yılında Ergani Din-Eğitim-Kültür*, ed. Oktay Bozan (Bursa: Ekin Yayınevi, 2023), 99-122.

¹⁷⁶ VGMA. HRF. d. 1098, s. 201.

¹⁷⁷ Çevrimli, *Vakfiyelere Göre Tâbir ve Istılahlar*, 684,

mescidin görevli sayısının artması, medrese ve mescidin zamanla büyüdüğü ve daha aktif hale geldiğinin bir göstergesi olabilmektedir.

Tablo 14: Halebiye Medresesi Mescidi Görevlileri ve Yevmiyeleri

	Görevi	Yevmi Akçesi		Görevi	Yevmi Akçesi
1	İmam	8	8	Muhâsib	5
2	Mütevelli	6	9	Saraydâr	3
3	Câbî	6	10	Bevvâb ve Ferrâş	3
4	Duâgû	5	11	Müezzin	3
5	Müfettiş	5	12	Kâtip	2
6	Nâzır	5	13	Cüzhân	-
7	Aşirhân, Tarifhân	-	14	Hatip	-

Medreseye dair atamalara nazaran, mescit için düzenli şekilde imam ve müezzin ataması (diğer cihetler medrese ile ortak) yapılmıştır. Son olarak 2 Safer 1250/10 Haziran 1834 tarihinde, cemaatinin çok olduğu gerekçesiyle izn-i hümayun alınarak kaza ahalisi tarafından mescide minber eklenmiş ve böylece burası camiye dönüştürülmüştür. Caminin hitabet cihetine ise Seyyid Halil bin Mustafa atanmıştır.¹⁷⁸

2.1.7. Zülkifl Nebi Zaviyesi Mescidi

Ergani'nin merkez yapılarından biri olan bu mescit, Zülkifl Nebi Zaviyesi¹⁷⁹ müstemilatı içinde yer almaktaydı. Zaviye ve mescidin ne zaman yaptırıldığı bilinmemektedir ancak 16. yüzyıl tahrirlerinde vakıf ile ilgili kayıtların bulunması, Osmanlı'nın bölgeye hâkimiyetinden önceki dönemlerde inşa edildiğini göstermektedir. Tahrirlere göre zaviyeye ait vakıf gelirlerinin bir kısmı şeyh, türbedâr, imam ve müezzin maaşlarına ayrılmaktaydı. Buradan mescidin o dönemde faal olduğunu anlamaktayız.¹⁸⁰

¹⁷⁸ VGMA. HRF. d. 536, s. 119.

¹⁷⁹ Zülkifl Nebi Zaviyesi ile ilgili detaylı bilgi tezin üçüncü bölümünde yer almaktadır. Ayrıca bakınız: Yasin Taş, “Osmanlı Vakıf Kaynaklarına Göre Ergani Zülkifl Nebi Zaviyesi”, *Çayönü'nden Osmanlı'ya Ergani*, ed. Oktay Bozan, (Bursa: Ekin Yayınevi, 2023), 151-171; Mehmet Salih Erpolat, “Ergani'deki Ziyaretgâhlar ve Bu Ziyaretgâhların Günümüzdeki Durumu”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 3 (Mart 2004): 47-63.

¹⁸⁰ Bizirlik, 16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar, 347-348.

Hurufat defterlerinde zaviye mescidi için pek çok atama kaydı tespit edilmiştir. İlk atama Şaban 1111/Ocak 1700 tarihli olup mescidin imametı ile ilgilidir. Mescitte yevmi bir akçe ile imam olan Mehmed vefat edince yerine başka bir Mehmed'e berat verilmiştir.¹⁸¹ Yaklaşık dört yıl sonra Muharrem 1116/Mayıs 1704 tarihinde Mehmed'in beratı yenilenmiş ve yevmiyesi bir akçeden sekiz akçeye yükselmiştir.¹⁸² Mescit ile ilgili Zilhicce 1114/Nisan 1703 tarihli ikinci atama kaydında yevmi bir akçe ile müezzin olan Mustafa vefat etmiş yerine bu görev Abdürrahim'e tevcih edilmiştir.¹⁸³ Şaban 1115/Aralık 1703 tarihinde Abdürrahim'in beratı yenilenmiş ve vazifesi günlük beş akçeye çıkartılmış.¹⁸⁴ İmam ve müezzin maaşlarının yükselmesi, mescit gelirlerinin de arttığı düşüncesine sevk etmektedir.

Zaviye mescidinde imam ve müezzin dışında pek çok yeni vazife ihdası yapılmış ve personel sayısında ciddi bir artış olmuştur. Hurufat kayıtlarında ataması yapılan görevli sayısı yirmiye geçmiştir. Bu görevliler: şeyh, türbedâr, ferrâş, bevvâb, nâzır, duâgû, câbî, kâtip, muhâsib, müfettiş, müteveli, yasinhân, aşirhân, naathân, cüzhân, saraydâr, sakadâr, çerağdâr, buhurdan, ibrikdârdır. Bunlar çoğunlukla zaviye ve mescidin ortak personeliydi.

Tablo 15: 18. Yüzyılda Zülkifl Nebi Zaviyesi Mescidi Personeli ve Maaşları

	Kadro	Maaşı		Kadro	Maaşı
1	Meşihat	10	12	Ferrâş	5
2	Türbedâr	8	13	Câbî	4
3	İmam	8	14	Muhâsib	5
4	Yasinhân	8	15	Müfettiş	5
5	Aşirhân ve naathân	8	16	İbrikdâr	5
6	Bevvâb	6	17	Buhurdan	5
7	Nâzır	6	18	Saraydâr	5
8	Alemdar	6	19	Sakadâr	5
9	Duâgû	6	20	Çerağdâr	4
10	Müezzin	5	21	Kâtip	2
11	Tevliyet	5	22	Cüzhân	2

¹⁸¹ VGMA. HRF. d. 1098, s. 201.

¹⁸² VGMA. HRF. d. 1069, s. 121.

¹⁸³ VGMA. HRF. d. 1098, s. 201.

¹⁸⁴ VGMA. HRF. d. 1098, s. 201.

Mescide yapılan atamalar 1250/1834 tarihine kadar devam etmiştir.¹⁸⁵ Zaviye mescidi 1936'da 1. Genel Müfettişliğinin emriyle (türbe bölümü hariç) yıktırıldı. Mescitteki Sivas valisinin yolladığı bir gümüş pencere çerçevesi ile Uzun Hasan tarafından bağışlanan şamdanlar da vakıf idaresince İstanbul'a gönderilmiştir. Mescitten gönderilen bu kıymetli eşyalar kaybolmuştur. Zaviye daha sonra 1958-1959 tarihlerinde Ergani Hayır Cemiyeti tarafından tekrar yaptırılmıştır.¹⁸⁶

2.1.8. İsmail ve Sadullah Ağalar Camii

Cami, Ergani'de Arpa Meydanı denilen mahalde bulunmaktaydı. Camiye dair hurufat defterlerinde iki tevcih kaydı mevcuttur. Atamalarda Arpa Meydanı denilen alanın nerede olduğu detaylandırılmamıştır. Camiye ait 14 Rebiülevvel 1249/1Ağustos 1833 tarihli ilk atamada İsmail Ağa ve Sadullah Ağa'nın camiye minber ekledikleri ifade edilmiştir. Bu durum caminin daha önce bir mescid olarak var olduğunu düşündürmektedir. Aynı kayıta, yevmi iki akçe ile hatip olan bani İsmail vefat etmiş yerine oğlu Ahmed'e hitabet ciheti tevcih edilmiştir.¹⁸⁷ Yine aynı tarihli ikinci tevcih kaydında, vefat eden bani İsmail'in yevmi iki akçe ile imamet ve yevmi iki akçe ile müezzinlik görevi oğlu Ahmed'e tevcih edilmiştir.¹⁸⁸ Caminin imamet, hitabet ve müezzinlik cihetlerinde baninin bulunmuş olması, yapının atama döneminde bina edilmiş olduğunu göstermektedir. Caminin adı Osmanlı son döneminde "Arpa meydanı mahallesinde İsmail ve Sadullah Ağalar Cami şerifi" şeklindedir. Bu dönemde yevmi 2 akçelik hitabet vazifesini yürüten Seyyid Osman Efendi'nin vefatı üzerine son olarak 29 Cemaziyelahir 1327/18 Temmuz 1909 tarihinde Hacı Şükrü Efendi atanmıştır.¹⁸⁹ Bu durum hem caminin İsmail ve Sadullah ağalar tarafından yaptırıldığına hem de cumhuriyetin başlarına kadar ayakta kaldığına işret etmektedir.

2.1.9. Dizdar Camii

Ergani kalesinde yer alan Dizdar Camii'ne ait hurufat defterlerinde beş atama kaydı tespit edilmiştir. Zilkade 1109/Mayıs 1698 tarihli ilk atamada caminin

¹⁸⁵ VGMA. HRF. d. 536, s. 119.

¹⁸⁶ Mehmet Salih Erpolat, "Dünden Bugüne Ergani'deki Ziyaret Yerleri ve Bu Ziyaret Yerleri İçin Kullanılan Terimler", *Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi Bildirileri*, (Ankara: Türksev Yayınları, 2004), 517-518.

¹⁸⁷ VGMA. HRF. d. 536, s. 118.

¹⁸⁸ VGMA. HRF. d. 536, s. 118.

¹⁸⁹ VGMA, Diyarbakır Esası d. 159, s. 16.

çerağdârı Bayram vefat etmiş, onun yerine bu göreve, kale dizdarı Fedai arzıyla Maksud atanmıştır.¹⁹⁰ Rebiülahir 1125/Nisan 1713 tarihli ikinci atamada caminin yevmi iki akçe ile süpürgecisi Mustafa vefat etmiş, boşalan bu cihete oğlu Veyis atanmıştır.¹⁹¹ Diğer bir atama kaydı Receb 1136/Mart 1724 tarihli olup burada yevmi bir akçe ile bevvâb olan Abdurrahman'ın vefatıyla boş kalan bevvâblık cihetine oğlu Halil atanmıştır.¹⁹² Camiye ait Zilkade 1163/Ekim 1750 tarihli son atama kaydı da cami müezzinliği ile ilgilidir. Bu kayıta camiye müezzin lazım olduğundan bu işi daha önce gönüllü olarak yapan Mustafa'ya yeniden tevcih edilmiştir.¹⁹³ Bu kayıtlarda caminin çerağdâr, bevvâb, süpürgeci ve müezzinlik cihetlerinden bahsedilmişse de imamet ve hitabeti ile ilgili herhangi bir atamaya rastlanmamıştır. Aynı şekilde banisi ve kuruluş tarihi de belirtilmeyen caminin 17. yüzyıl sonlarından 18. yüzyıl ortalarına kadar ayakta olduğu söylenebilir.

2.2. ERGANİ ÇEVRESİNDEKİ CAMİ VE MESCİTLER

2.2.1. Anlu Köyü Sipahi Veli Mescidi

Ergani'ye bağlı köydeki cami, belgelerde “Sipahi Veli Mescidi” şeklinde adlandırılmıştır. Hurufat defterlerinde Sipahi Veli Mescidi'ne ait üç atama kaydı tespit edilmiştir. Ancak her atamada mescidin bulunduğu köyün ismi farklı şekilde yazılmıştır. Cami isminden dolayı bu yerleşimlerin aynı köy olduğu düşünülmektedir. Son atama esas alarak köyün ismi Anlu şeklinde gösterildi fakat diğer atamalarda İnad ve Ate şeklinde yazımlar mevcuttur. Zilhicce 1186/Şubat 1773 tarihli ilk atamada, mescidin imamı olmadığından bu görev, hasbi olarak Seyyid Musa'ya verilmiştir.¹⁹⁴ Safer 1193/Şubat 1779 ve 15 Cemaziyelevvel 1210/27 Kasım 1795 tarihli diğer iki atama cami imamet cihetine dair olup imamlık görevinin Seyyid Musa'dan oğlu Seyyid Zülfıkar'a ondan da oğlu Seyyid Mehmed'e geçmiştir.¹⁹⁵ Dolayısıyla buradaki imamet cihetinin söz konusu yıllarda babadan oğula geçtiği anlaşılmaktadır. İnşa tarihi ve banisine dair herhangi bir kayda

¹⁹⁰ VGMA. HRF. d. 1140, s. 112.

¹⁹¹ VGMA. HRF. d. 1069, s. 122.

¹⁹² VGMA. HRF. d. 1137, s. 124.

¹⁹³ VGMA. HRF. d. 1055, s. 129.

¹⁹⁴ VGMA. HRF. d. 1059, s. 135.

¹⁹⁵ VGMA. HRF. d.1066, s. 52; VGMA. HRF. d. 531, s. 198.

rastlanılmayan mescidin, adını aldığı Sipahi Veli tarafından bina edildiği tahmin edilmektedir.

2.2.2. Arkılar Köyü Camii

Günümüzde Maden sınırları dâhilinde olduğu tahmin edilen Arkılar Köyü, hurufat defterlerinde Ergani'nin Kühriz nahiyesine tabi idi. Köydeki cami ile ilgili hurufat defterlerinde bir atama kaydı bulunmuştur. 20 Zilhicce 1207/Ağustos 1793 tarihli atama kaydına göre cami, köy ahalisi tarafından bina edilmişti. Caminin imamet ve hitabet ciheti de hasbi bir şekilde Mehmed'e tevcih edilmişti.¹⁹⁶ Atama kaydından caminin belgenin ait olduğu inşa edildiği söylenebilir.

2.2.3. Avud-ı Ulya Köyü Şükrullah Camii

Hurufat defterlerinde, Çüngüş nahiyesine bağlı Avud-ı Ulya köyündeki Şükrullah Camii'ne ait bir atama kaydı tespit edilmiştir. Zilkade 1104/Temmuz 1693 tarihli bu atama kaydı caminin imamet ciheti ile ilgilidir. Burada caminin yevmi iki akçe ile imamı olan Abdurrahman'ın beratı yenilenmiştir.¹⁹⁷ Caminin banisi hakkında net bir bilgi olmasa da baninin, camiye ismini veren Şükrullah isimli bir hayırsever olması muhtemeldir. Ne zaman bina edildiği tam olarak bilinmeyen caminin, 17. yüzyılın sonlarında ayakta olduğu anlaşılmaktadır.

2.2.4. Ayncos/Ayncoz Köyü Camii

Çermik'e bağlı olan Ayncoz (Kayagediği) köyündeki cami, hurufat atamalarına göre köy ahalisi tarafından minber eklenerek camiye çevrilmiştir. Ancak yapının ilk olarak hangi tarihte inşa edildiği bilinmemektedir. Cami hakkındaki 19 Rebiülahir 1249/5 Eylül 1833 tarihli tek atama kaydına göre köyden el-Hac İbrahim, Diyarbekir kadılığına müracaat edip köylerindeki caminin hatibi olmadığını ifade ederek bu cihetin kendisine tevcih edilmesini istemiştir. Kadılığın yaptığı araştırma neticesinde görevin kimseye verilmediği tespit edildiğinden, bu tarihte caminin hatipliği el-Hac İbrahim'e verilmiştir.¹⁹⁸

¹⁹⁶ VGMA. HRF. d. 530, s. 158.

¹⁹⁷ VGMA. HRF. d. 1098, s. 201.

¹⁹⁸ VGMA. HRF. d. 536, s. 118.

2.2.5. Bağdeşt Köyü Mescidi

Ergani'nin Bağdeşt köyündeki mescide ilişkin hurufat defterlerinde bir atama kaydı mevcuttur. Rebiülevvel 1113/Ağustos 1701 tarihli bu atama caminin imameti ile ilgilidir. Burada bir imam lazım olduğundan yevmi bir akçe ile Musa, imam olarak atanmıştır.¹⁹⁹ Caminin kuruluş tarihi ve banisi hakkında bir bilgi bulunamamıştır. Ancak bu atama kaydı ile on sekizinci yüzyıl başlarında bu köyde bir caminin varlığını tespit edebilmekteyiz.

2.2.6. Barbini Köyü Camii

Hurufat defterlerinde Barbini köyündeki camiye ait iki atama kaydı mevcuttur. 7 Recep 1220/1 Ekim 1805 tarihli ilk atama kaydında, cami imamının olmadığı belirtilerek bu görev Ergani naibi Abdülvahid arzıyla köy ahalisinden Hasan Halife'ye verilmiştir.²⁰⁰ 20 Cemaziyelevvel 1236/23 Şubat 1821 tarihli diğer atama ise Hasan'ın vefatı üzerine imamlık cihetinin oğluna geçmesi ile ilgilidir.²⁰¹ Caminin kuruluş tarihi belirtilmemiş fakat atama tarihlerinden yapının 19. yüzyıl başlarında mevcut olduğu söylenebilir. Caminin banisi hakkında ise herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır.

2.2.7. Bervan Köyü Camii

Ergani kazasına bağlı Bervan (Üçkardeş) köyünde bulunan camiye ilişkin bir atama kaydı tespit edilmiştir. Şevval 1160/Ekim 1747 tarihli bu atamada, cami imamının olmadığı, bu görevin burada daha önce imamlık yapan Hüseyin Halife'ye yeniden verildiği görülmektedir.²⁰² Banisinin belirtilmediği bu camiinin kuruluş tarihine dair herhangi bir bilgi bulunmamıştır. Ancak atamaya nazaran köyde 18. yüzyıl ortalarında cami mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

2.2.8. Burud Köyü Camii

Burud köyü, Ergani kasabasının El-beyân nahiyesine bağlıydı. Buradaki cami köy ahalisi tarafından inşa edilmişti. 26 Ramazan 1233/30 Temmuz 1818 tarihli tek atama kaydında, caminin imam ve hatibi olmadığından bu görev Molla Davud'a

¹⁹⁹ VGMA. HRF. d. 1098, s. 201.

²⁰⁰ VGMA. HRF. d. 532, s. 137.

²⁰¹ VGMA. HRF. d. 534, s. 162.

²⁰² VGMA. HRF. d. 1055, s. 128.

tevcih edilmiştir.²⁰³ Atama tarihinden yapının 19. yüzyıl başlarında mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Hurufat defterlerinde başka kayıt bulunmadığından cami ile ilgili bilgiler bununla sınırlıdır.

2.2.9. Cuma Köyü Seyyid Ali Camii

Hurufat atamalarına göre Cuma, Kablikan ve Şeman köyleri arasında Seyyid Ali tarafından inşa ettirilen bir cami mevcuttu. Zira atamalara göre caminin banisi, camiye ismini vermiş olan Seyyid Ali'dir. Camiye dair 27 Safer 1207/14 Ekim 1792 tarihli ilk atama kaydında caminin imamet ve hitabeti de bani Seyyid Ali'ye tevcih edilmiştir. Aynı atamada cami müezzinliği ve cami yakınlarındaki mektebin muallimliğine ise Seyyid Ali'nin kardeşi Seyyid Osman getirilmiştir.²⁰⁴ Caminin imamet ve hitabet görevine baninin atanması, binanın bu tarihlerde yapıldığına işaret etmektedir. Hurufat kayıtlarında camiye dair başka bir atama kaydı bulunmamıştır.

2.2.10. Çermik Kasabası Şah Ali Bey Camii

Ergani'ye bağlı Çermik kasabasında bulunan Şah Ali Bey Camii'ne dair hurufat defterlerinde bir atama kaydı tespit edilmiştir. Muharrem 1173/Ağustos 1759 tarihli kayıta caminin yevmi iki akçe ile müezzini ve bir akçe ile tarîfhânı olan Mustafa vefat etmiş, yerine Seyyid Abdurrahman Halife tayin edilmiştir.²⁰⁵ Caminin hangi tarihte inşa edildiği bilinmemekle beraber yapının Şah Ali Bey adıyla kaydedilmiş olması onun tarafından inşa edildiğine işaret etmektedir. Şah Ali'nin 1518'deki Çermik sancak beyi olduğu tahmin edilmektedir. Bu durumda yapının XVI. yüzyılın ilk yarısında inşa edildiği söylenebilir. Camide imamet ve hitabet görevlerinin yanı sıra müezzinlik ve tarîfhânlık ciheti bulunmaktaydı.

2.2.11. Deriyemesenik Camii

Maden merkezinde Deriyemesenik?  mahallesinde bulunan caminin banileri İsmail Ağa ve Sadullah Ağa isimli kişilerdir. Şevval 1202/Temmuz 1788 tarihli atama kaydına göre camiye bani İsmail Ağa, yevmi iki akçe ile hatip olarak atanmıştır.²⁰⁶ Diğer atama kaydında, caminin imamet ve müezzinlik cihetlerinin de

²⁰³ VGMA. HRF. d. 534, s. 162.

²⁰⁴ VGMA. HRF. d. 530, s. 158.

²⁰⁵ VGMA. HRF. d. 1062, s. 97.

²⁰⁶ VGMA. HRF. d. 1060, s. 139.

yevmi ikişer akçe ile bani İsmail Ağa'ya tevcih edildiği görülmektedir.²⁰⁷ Camiye imam, hatip ve müezzin olarak baninin atanması, caminin 18. yüzyıl sonlarına doğru yapılmış olduğunu söyleme imkânı vermektedir.

2.2.12. Engene Köyü Camii

Engene köyündeki cami ile ilgili hurufat defterlerinde bir atama kaydı tespit edilmiştir. 3 Rebiülahir 1216/13 Ağustos 1801 tarihli bu atama kaydında caminin ahali tarafından yapıldığı ifade edilmektedir. Aynı kayıta caminin imamet ve hitabet cihetinin hasbi olarak Seyyid Hüseyin bin Osman'a tevcih edildiği görülmektedir.²⁰⁸ Caminin ne zaman ve kimin tarafından yapıldığına dair bir bilgiye ulaşılamamıştır ancak bu atama kaydıyla 19. yüzyıl başlarında bu köyde bir caminin faaliyette olduğu anlaşılmaktadır.

2.2.13. Elimak Köyü Camii

Hurufat defterlerinde, Ergani'nin Elimak köyündeki camiye ait bir atama kaydı tespit edilmiştir. Rebiülahir 1105/Aralık 1693 tarihli atama kaydı caminin imamet ciheti ile ilgilidir. Burada camiye bir imam lazım olduğu ifade edilmiş ve imamlık görevi Mehmed'e tevcih edilmiştir. Mehmed'in günlük kaç akçe alacağı belirtilmemiştir.²⁰⁹

2.2.14. Evsiyye Köyü Hüseyin Camii

Ebu Tahir nahiyesine bağlı Evsiyye köyündeki cami Hüseyin Halife tarafından bina edilmişti. Hurufat defterlerinde cami ile ilgili iki atama kaydı tespit edilmiştir. Şevval 1168/Temmuz 1755 tarihli ilk tevcih kaydında caminin hitabet ciheti bani Hüseyin'e hasbi olarak tevcih edilmiştir.²¹⁰ Camiye hatip olarak banisinin atanması caminin bu tarihlerde inşa edildiğine işaret etmektedir. Diğer atama kaydı Şaban 1171/Nisan 1758 tarihli olup burada imam ve hatip olan bani Hüseyin'in beratı yenilenmiştir.²¹¹

²⁰⁷ VGMA. HRF. d. 1060, s. 139.

²⁰⁸ VGMA. HRF. d. 531, s. 199.

²⁰⁹ VGMA. HRF. d. 1098, s. 201.

²¹⁰ VGMA. HRF. d. 1062, s. 93.

²¹¹ VGMA. HRF. d. 1062, s. 96.

2.2.15. Gablık Köyü Camii

Gabluk köyündeki cami ile ilgili hurufat defterlerinde bir atama kaydı mevcuttur. Recep 1188/Eylül 1774 tarihli atama kaydında caminin imamı Seyyid Ali vefat etmiş, onun yerine Seyyid Mustafa atanmıştır.²¹² Burada cami imametinin hasbi olarak yapıldığı yani herhangi bir ücretin alınmadığı görülmektedir. Caminin ne zaman ve kimin tarafından kurulduğu bilinmemekte ancak 18. yüzyılın ikinci yarısında köyde bir caminin faaliyette olduğu anlaşılabilmektedir.

2.2.16. Gedük Köyü Süleyman bin Ebubekir Camii

Süleyman bin Ebubekir Camii, Ergani'nin Gedük köyünde bulunmaktaydı. Zilkade 1165/Eylül 1752 tarihli ilk atama kaydına göre caminin banisi Süleyman bin Ebubekir, camiye minber eklemiş ve hasbi yani gönüllü bir şekilde hitabet görevini üzerine almıştır.²¹³ 18. yüzyıl ortalarındaki bu atamadan sonra uzun yıllar camiye kimlerin atandığı kayıtlı değildir. Ancak 26 Zilhicce 1231/17 Kasım 1816 tarihli bir sonraki atamada uzun yıllardır ayakta olan caminin zamanla harap hale geldiği görülmektedir. Bu tarihlerde köy ahalisinden hayır sahipleri tarafından tamir edilen caminin imamet ve hitabet ciheti hasbi olarak Seyyid Mustafa'ya tevcih edilmiştir.²¹⁴ Camiyle ilgili karşımıza çıkan son atama kaydı 7 Recep 1246/22 Aralık 1830 tarihli olup imam Seyyid Mustafa'nın ölümü üzerine oğlunun imam olarak atanması ile ilgilidir.²¹⁵ Bu kayıtlardan caminin 18. yüzyıl ortalarından 19. yüzyılın ilk yarısına kadar ayakta olduğu anlaşılabılır.

2.2.17. Kermekom Köyü Molla Hasan Camii

Kermekom köyünde bulunan Molla Hasan Camii'ne dair hurufat defterlerinde üç atama kaydı tespit edilmiştir. Ramazan 1199/Temmuz 1785 tarihli ilk atamada, caminin Molla Hasan tarafından bu tarihlerde yapıldığı anlaşılmaktadır. Yine aynı atama kaydında caminin imamı olmadığından Seyyid Hasan, yevmi iki akçe ile imamet ve bir akçe ile de hitabet görevine atanmıştır.²¹⁶ Aynı tarihli diğer bir kayıta ise caminin müezzinliği yevmi iki akçe ile vakfın tevliyeti ise yevmi bir akçe

²¹² VGMA. HRF. d. 1059, s. 135.

²¹³ VGMA. HRF. d. 1055, s. 130.

²¹⁴ VGMA. HRF. d. 534, s. 161.

²¹⁵ VGMA. HRF. d. 536, s. 118.

²¹⁶ VGMA. HRF. d. 1060, s. 138.

ile Osman'a tevcih edilmiştir.²¹⁷ Cami ile ilgili son atama 24 Muharrem 1222/3 Nisan 1807 tarihinde gerçekleşmiştir. Burada da imam ve hatip olan Seyyid Hasan vefat etmiş, yerine oğlu Seyyid Abdullah bu göreve getirilmiştir.²¹⁸ Caminin 18. yüzyıl sonlarından 19. yüzyıl başlarına kadar ayakta olduğu anlaşılmaktadır.

2.2.18. Gisgis Köyü Mehmed Camii

Ergani'nin Gisgis (Kesentaş) köyünde bulunan cami, banisi Mehmed'in adıyla kaydedilmiştir. Hurufat defterlerinde cami ile ilgili dört atama mevcuttur. Cemaziyelevvel 1180/Ekim 1766 tarihli en erken atamada, caminin yeni yapıldığı, imamet ve hitabet cihetlerinin de bani Mehmed'e verildiği anlaşılmaktadır.²¹⁹ İmamet ve hitabet görevlerinin banisi verilmesi, caminin bu tarihlerde inşa edildiği sonucunu çıkarmaktadır. Muharrem 1183/Mayıs 1769 tarihli diğer atamada, bani Mehmed'in öldüğü, yerine imam ve hatip olarak oğlu Süleyman'ın atandığı görülmektedir.²²⁰ Başka bir atama kaydında, daha önce berat ile camide müezzin ve mütevellî olan bani Mehmed'in ölümüyle bu cihetler diğer oğlu Seyyid Mustafa'ya verilmiştir.²²¹ Cami ile ilgili hurufat defterlerinde karşımıza çıkan son atama kaydı da 19 Zilhicce 1206/8 Ağustos 1792 tarihli. Bu da caminin 18. yüzyılda ayakta olduğunu göstermektedir.

2.2.19. Gisto Köyü Camii

Ergani'nin Gisto köyünde bulunan cami, hurufat kayıtlarında ilk olarak Rebiülevvel 1181/Temmuz 1767 tarihli atama ile karşımıza çıkmaktadır. Burada Seyyid Hüseyin, yevmi bir akçe ile camiye mütevellî olarak atanmıştır.²²² Sonraki iki atama kaydında yine Seyyid Hüseyin'e; yevmi üç akçe ile imamet²²³ ve hasbi şekilde hitabet²²⁴ görevleri tevcih edilmiştir. 19 Ramazan 1241/27 Nisan 1826 tarihli diğer iki kayıta ise vefat eden Seyyid Hüseyin'in yerine Seyyid Ali imam ve hatip olarak atanmıştır.²²⁵ Toplamda beş atama kaydı tespit edilen caminin, 18. yüzyıl

²¹⁷ VGMA. HRF. d. 1060, s. 138.

²¹⁸ VGMA. HRF. d. 532, s. 138.

²¹⁹ VGMA. HRF. d. 1070, s. 55.

²²⁰ VGMA. HRF. d. 1072, s. 148.

²²¹ VGMA. HRF. d. 1072, s. 148.

²²² VGMA. HRF. d. 1070, s. 56.

²²³ VGMA. HRF. d. 1070, s. 56.

²²⁴ VGMA. HRF. d. 1072, s. 148.

²²⁵ VGMA. HRF. d. 535, s. 154.

ortalarından 19. yüzyılın başlarına kadar ayakta olduğu söylenebilir. Caminin banisi hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

2.2.20. Gomayik Köyü Molla Mustafa Camii

Molla Mustafa Camii, Ergani kazasına bağlı Gomayik köyünde bulunmaktaydı. Hurufat defterlerinde camiye ait iki atama kaydına tesadüf edilmiştir. Zilhicce 1161/Kasım 1748 tarihli atamada mescidin imamı olmadığından, imamet hasbi olarak Mustafa Halife'ye tevcih edilmiştir.²²⁶ 4 Ramazan 1214/30 Ocak 1800 tarihli diğer atama kaydında ise iki akçe ile imam ve iki akçe ile hatip olan Abdullah'ın vefat ettiği, yerine Seyyid Mehmed'in bu cihetlere atandığı görülmektedir.²²⁷ Caminin banisi Molla Mustafa adında bir hayır sahibidir. Hurufat defterlerinde ne zaman kurulduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır fakat caminin 18. yüzyıl ortalarından 19. yüzyıl başlarına kadar faaliyette olduğu anlaşılmaktadır.

2.2.21. Gözlü Köyü Camii

Gözlü köyünde yapılan camiye ait üç atama kaydı mevcuttur. Rebiülevvel 1113/Ağustos 1701 tarihli ilk kayıta, yeni yapılmış caminin imam ve hatibi olmadığından bu cihetlere İbrahim'in atandığı yer almıştır.²²⁸ Şevval 1135/Temmuz 1723 tarihli diğer iki kayıt da camiye imam ataması ile ilgilidir.²²⁹ Atama tarihlerine bakıldığında caminin 18. yüzyıl başlarında ayakta olduğu söylenebilir. Caminin banisi hakkında ise herhangi bir bilgi verilmemiştir.

2.2.22. Hacılar Köyü Camii

Ergani'nin Çüngüş nahiyesine bağlı Hacılar köyünde yer alan camiye ait hurufat defterlerinde bir atama kaydı mevcuttur. Zilkade 1115/Mart 1704 tarihli bu kayıta, imam ve hatip Cebrail'in beratı yenilenmiştir.²³⁰ Beratının yenilenmesi caminin bu tarihten önce yapılmış olduğunu göstermektedir. İnşa tarihi belirtilmeyen caminin, 18. yüzyıl başlarında ayakta olduğu söylenebilir. Banisi hakkında ise herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

²²⁶ VGMA. HRF. d. 1055, s. 128.

²²⁷ VGMA. HRF. d. 531, s. 198.

²²⁸ VGMA. HRF. d. 1098, s. 201.

²²⁹ VGMA. HRF. d. 1069, s. 123; VGMA. HRF. d. 1137, s. 124.

²³⁰ VGMA. HRF. d. 1069, s. 121.

2.2.23. Hilletaş Köyü Camii

Hurufat defterlerinde Hilletaş? köyündeki cami ile ilgili iki atama kaydı yer almaktadır. Recep 1102/Nisan 1691 tarihli ilk kayıttan caminin imamlık görevine Veli Halife getirilmiştir.²³¹ Zilkade 1102/Temmuz 1691 tarihli diğer atama kaydında ise yevmi bir akçe ile boş kalan imamet ciheti Abbas'a tevcih edilmiştir.²³² Caminin ne zaman kurulduğu ve banisinin kim olduğu hakkında bilgi verilmese de, bu kayıtlar yapının 17. yüzyıl sonlarında mevcut olduğunu göstermektedir.

2.2.24. Hop Köyü Camii

Hasârân nahiyesine bağlı Hop köyünde bulunan cami, ahali tarafından inşa edilmiştir. Ancak yapının kuruluş tarihi bilinmemektedir. Hurufat defterlerinde cami ile ilgili yalnızca bir atama kaydı mevcuttur. Safer 1191/Mart 1777 tarihli bu kayıttan caminin imamet ve hitabet ciheti hasbi olarak Osman'a verilmiştir.²³³ Atamanın yapıldığı tarihten caminin 18. yüzyılın ikinci yarısında ayakta olduğu anlaşılmaktadır.

2.2.25. İmadiye Köyü Nimetullah Hatun Camii

Nimetullah Hatun Camii, Ergani'nin İmadiye? köyünde bulunmaktaydı. Hurufat defterlerinde yalnız bir atama kaydı mevcut olan caminin kuruluş tarihi ve banisi hakkında açık bir bilgi verilmemiştir. Caminin adından yola çıkarak banisinin Nimetullah Hatun olduğu düşünülebilir. 16 Zilhicce 1206/5 Ağustos 1792 tarihli atama kaydında, imamet ve hitabet cihetleri yevmi ikişer akçe ile Şemseddin'e tevcih edilmiştir.²³⁴ Atama tarihi göz önüne alındığında yapının 18. yüzyıl sonlarında mevcut olduğu tahmin edilebilir.

2.2.26. Kalır Köyü Mehmed Ağa Camii

Kalır köyündeki Mehmed Ağa Camii ile ilgili hurufat defterlerinde elli atama kaydı bulunmaktadır. Safer 1158/Mart 1745 tarihli ilk atama kaydında Mehmed Ağa isimli hayır sahibinin bina ettiği mescidin imam ve hatibi olmadığı ifade edilmiş ve

²³¹ VGMA. HRF. d. 1098, s. 201.

²³² VGMA. HRF. d. 1098, s. 201.

²³³ VGMA. HRF. d. 1066, s. 51.

²³⁴ VGMA. HRF. d. 530, s. 157.

mescidin imamet ve hitabetine yevmi on beş akçe ile Seyyid Ahmed atanmıştır.²³⁵ Burada mescidin adını, banisinden aldığı görülmektedir. Ancak mescidin ne zaman bina edildiği bilinmemektedir. Aynı tarihli ikinci atama kaydında, mescidin mütevellisi olmadığından bu vazife Ömer Halife'ye tevcih edilmiştir. Burada Ömer Halife'nin yevmi dört akçe olan maaşının, Hacı İbrahim bin Ömer vakfı olan bahçe ve dükkânların kirasından karşılandığı görülmektedir.²³⁶ Diğer bir atama kaydında caminin müezzinlik, ferrâşlık ve loğkeşlik cihetlerinin üçüne Seyyid Ebubekir adında biri atanmış ve günlük on iki akçe olan maaşı aynı vakfın bahçe ve dükkân kiralardan karşılanmıştır.²³⁷

Mehmed Ağa Mescidi, Rebiülevvel 1158/Nisan 1745 tarihinde minber eklenerek camiye dönüştürülmüştür. Caminin hitabeti de Seyyid Ahmed Halife'ye tevcih edilmiştir.²³⁸ Daha sonra camiye yevmi on akçeyle vâiz, dört akçeyle nâzır, bir akçeyle bevvâb, bir akçeyle kâtip, altı akçeyle müezzin, dört akçeyle cüzhân ve iki akçeyle ihlashân atamaları da yapılmıştır. Ayrıca cami karşısındaki çeşmenin ve suyollarının tamirinden sorumlu olan bir su yolcusu da bulunmaktaydı. Burada dikkat çeken husus camide vazifeli su yolcusunun bir zimmî olmasıdır. Muharrem 1167/Kasım 1753 tarihli atama kaydında “Ergani’de Mehmed Ağa cami karşısında cereyan eden çeşmenin su yolcusu olan Kalo veledi Ağcan zimmi mürd olmağla kendi oğlu Simaon nâm zimmiye kadısı Şeyh Ali arzıyla buyruldu.” şeklinde bu durum açıkça görülmektedir.²³⁹

Hurufat defterlerinden caminin gelirlerini tespit etmek mümkündür. Yukarıda bahsedildiği üzere caminin gelir kaynaklarından birisi Hacı İbrahim bin Ömer vakfı olan bahçe ve dükkânların kirasıdır.²⁴⁰ Diğer bir gelir kaynağı da Maden emirlerinin oturduğu sarayın bitişiğindeki, Pir Mustafa Paşa Vakfı’na ait hamamın kirasından oluşmaktaydı.²⁴¹ Caminin giderleri ise çoğunlukla personel maaşlarıydı. Ayrıca

²³⁵ VGMA. HRF. d. 1055, s. 127.

²³⁶ “...Ömer Halife'ye Hacı İbrahim bin Ömer vakfı bahçe ve dekakin icaresinden almak üzere yevmi 4 akçe ile berat.” VGMA. HRF. d. 1055, s. 127.

²³⁷ VGMA. HRF. d. 1055, s. 127.

²³⁸ VGMA. HRF. d. 1055, s. 128.

²³⁹ VGMA. HRF. d. 1055, s. 131.

²⁴⁰ VGMA. HRF. d. 1055, s. 127; VGMA. HRF. d. 1055, s. 127; VGMA. HRF. d. 1070, s. 55.

²⁴¹ “Ergani Madeninde Mehmed Ağa binası Camiinin müezzini olup yevmi 6 akçe ile vazifesi Maden eminin Saray kurbünde Pir Mustafa Paşa binası vakıf hamam icarından almak üzere altı akçe ciheti müezzinliğe mutasarrıf Ali b. Mehmed’e tecdid.” VGMA. HRF. d. 1065, s. 210, §1188.

kandil gecelerinde ve bayramlarda yakılmak üzere kandil yağı için de bir miktar harcama yapılmaktaydı.²⁴²

Cami ile ilgili Safer 1158/Mart 1745 tarihinde yapılmaya başlanan atamalar, Zilkade 1246/Nisan 1831²⁴³ tarihine kadar devam etmiştir. Kuruluş tarihi tam olarak bilinmeyen caminin, 18. yüzyıl ilk yarısından 19. yüzyılın ortalarına kadar yaklaşık bir asır ayakta olduğu anlaşılmaktadır.

2.2.27. Kavan Köyü Camii

Günümüzde Çermik ilçesine bağlı olan Kavan (Keklik) köyündeki camiye ait bir atama kaydı tespit edilmiştir. 26 Zilkade 1205/27 Temmuz 1791 tarihli bu atama kaydı caminin imamet ve hitabet ciheti ile ilgilidir. Burada caminin imam ve hatibi olmadığı ifade edilmiş ve bu görev yevmi ikişer akçe ile Abdullah'a tevcih edilmiştir. Kayıta caminin Mustafa isimli biri tarafından bina edildiği belirtilmiştir ancak hangi tarihte yapıldığına dair bir bilgi verilmemiştir.²⁴⁴

2.2.28. Kavan Köyü Hasan Ağa Camii

Hasan Ağa Camii, Ergani'nin Kavan (Keklik) köyünde bulunmaktaydı. Hurufat kayıtlarında Hasan Ağa Camii'ne dair dört tevcih kaydı mevcuttur. 18 Zilkade 1205/19 Temmuz 1791 tarihli ilk atamada, imam ve hatibi olmayan camiye Seyyid Yusuf, hasbi olarak görevlendirilmiştir.²⁴⁵ 8 Şevval 1208/9 Mayıs 1794 tarihli ikinci atama kaydında ise imam ve hatip olan Seyyid Yusuf vefat etmiş, yerine oğlu Ali bu vazifeye getirilmiştir.²⁴⁶ Diğer iki kayıta da imamet ve hitabet cihetlerinin babadan oğula geçtiği görülmektedir.²⁴⁷ Ne zaman kurulduğu tespit edilemeyen camiye ait son atama 15 Şaban 1246/29 Ocak 1831 tarihinde gerçekleşmiştir.²⁴⁸ Hurufat defterlerindeki atama tarihlerinden caminin 18. yüzyıl sonlarından 19. yüzyıl ortalarına kadar ayakta olduğu anlaşılmaktadır. Cami banisinin, camiye adına veren Hasan Ağa olduğu düşünülebilir.

²⁴² VGMA. HRF. d. 1065, s. 211; VGMA. HRF. d. 1058, s. 104.

²⁴³ VGMA. HRF. d. 536, s. 118.

²⁴⁴ VGMA. HRF. d. 530, s. 157.

²⁴⁵ VGMA. HRF. d. 530, s. 157.

²⁴⁶ VGMA. HRF. d. 530, s. 158.

²⁴⁷ VGMA. HRF. d. 531, s. 198; VGMA. HRF. d. 536, s. 118.

²⁴⁸ VGMA. HRF. d. 536, s. 118.

2.2.29. Kiner Köyü Camii

Ergani kazasının yakın çevresinde bulunan Kiner (Kavurmaküğü) köyündeki camiye ait hurufat defterlerinde bir atama kaydı tespit edilmiştir. 8 Rebiülahir 1232/Şubat 1817 tarihli bu atama kaydı caminin imamet ciheti ile ilgilidir. Burada camiye bir imam lazım olduğundan köyün muhtarı Molla İbrahim hasbi olarak vazifelendirilmiştir.²⁴⁹ Caminin ne zaman ve kim tarafından bina edildiği bilinmemektedir ancak bu atama kaydından 19. yüzyıl başlarında Kiner köyünde bir cami bulunduğu anlaşılmaktadır.

2.2.30. Keydan Köyü Sefer Camii

Sefer Camii, Ergani'nin Keydan köyünde yer almaktaydı. Hurufat defterlerinde camiye ilişkin üç atama kaydı mevcuttur. Cemaziyelevvel 1167/Şubat 1754 tarihli ilk kayıt camiye imam ve hatip ataması ile ilgilidir. Caminin yevmi üç akçe ile hatibi ve iki akçe ile imamı olan Hasan vefat edince, yerine oğlu Mehmed bu göreve atanmıştır.²⁵⁰ Cemaziyelevvel 1170/Ocak 1757 tarihli diğer kayıta, Hasan'ın yerine imam ve hatip olarak geçen Mehmed Halife'nin eski beratı yenilenmiştir.²⁵¹ Hurufat kayıtlarında cami ile ilgili son atama da Safer 1199/Aralık 1784 tarihli. Burada imamet ve hitabet cihetleri kendisinde bulunan Mehmed, imamet görevinden ferağ etmiş, yerine Hüseyin imam olarak atanmıştır. Hitabet görevini ise Mehmed devam ettirmiştir.²⁵²

Keydan köyündeki Sefer Camii'nin 1872 senesindeki gelir ve giderleri muhasebe defterlerinde kayıt altına alınmıştır. Buna göre caminin geliri köydeki boyahanenin icar bedelidir. Dolayısıyla boyahanenin, caminin tek gelir kaynağı olduğu söylenebilir. Aşağıda görüldüğü üzere caminin görevlileri imam, müezzin ve mütevellidir.²⁵³

²⁴⁹ VGMA. HRF. d. 534, s. 161.

²⁵⁰ VGMA. HRF. d. 1055, s. 131.

²⁵¹ VGMA. HRF. d. 1062, s. 95.

²⁵² VGMA. HRF. d. 1060, s. 138.

²⁵³ BOA, EV. d. 19407, s. 20.

Tablo 16: Keydan Köyü Camii 1872 Yılı Muhasebesi

Caminin Varidatı	Kuruş	Caminin masarifi	Kuruş
Keydan karyesinde vaki boyahane bedel-i icarı	4240	İmamet ve müezzini ücreti	1200
		Tevliyet ücreti	600
		Mum ve şırlağan bahası	600
		Kilim ve hasır bahası	500
		Tamirat masrafı	500

2.2.31. Kılleş Köyü Camii

Kılleş köyündeki cami ile ilgili hurufat defterlerindeki ilk atama kaydı Safer 1111/Ağustos 1699 tarihlidir. Atamada cami; “Şeyh Kanber Camii” adıyla kayıttır. Bu isimlendirmeden hareketle cami banisinin Şeyh Kanber olabileceği düşünülmektedir. Aynı kayıta yevmi üç akçe ile camide imam ve hatip olan Şerif vefat etmiş, yerine oğlu Mehmed atanmıştır.²⁵⁴ Zilkade 1111/Nisan 1700 tarihli atamada ise caminin imam, hatip ve müezzini olan Kaziğ? vefat etmiş, boşalan bu cihetler yevmi bir akçe ile Mehmed’e tevcih edilmiştir.²⁵⁵ Caminin Rebiülevvel 1182/Temmuz 1768 tarihine kadar yapılan atamaları imamet, hitabet ve müezzini cihetleri ile ilgilidir.²⁵⁶

Camiye ait Rebiülahir 1203/Ocak 1789 tarihli tevcih kaydında cami, öncekilerden farklı olarak “Şeyh Kanber Camii” yerine “ashâb-ı hayr binâsı camii” şeklinde ifade edilmiştir.²⁵⁷ Bu durumda Şeyh Kanber tarafından inşa edilen caminin zamanla harap olduğu ve hayır sahipleri tarafından tamir edilerek tekrar bina edildiği söylenebilir. Bu tarihten sonraki tevcih kayıtlarında caminin imamet, hitabet ve müezzini²⁵⁸ cihetleri dışında saraydâr ve ferrâşlık cihetleri ile ilgili atamaların da yapıldığı görülmektedir. Nitekim Şevval 1226/Ekim 1811 tarihinde caminin saraydâr ve ferrâşlık görevlerine hasbi olarak Seyyid Süleyman bin Seyyid Mehmed atanmıştır.²⁵⁹ Bu durumda, hayır sahipleri tarafından tekrar bina edilen caminin

²⁵⁴ VGMA. HRF. d. 1140, s. 113.

²⁵⁵ VGMA. HRF. d. 1098, s. 201.

²⁵⁶ VGMA. HRF. d. 1069, s. 121; VGMA. HRF. d. 1069, s. 121; VGMA. HRF. d. 1062, s. 93; VGMA. HRF. d. 1070, s. 56.

²⁵⁷ VGMA. HRF. d. 1060, s. 139.

²⁵⁸ VGMA. HRF. d. 530, s. 157; VGMA. HRF. d. 532, s. 138; VGMA. HRF. d. 535, s. 152.

²⁵⁹ VGMA. HRF. d. 533, s. 174.

öncekine nazaran daha büyük olduğu ve daha fazla görevliye sahip olduğu söylenebilir.

Hurufat defterlerinde camiye ait son atama kaydı 29 Cemaziyelahir 1240/18 Şubat 1825 tarihli'dir. Bu tevcih kaydında caminin, köy ahalisinden Seyyid Süleyman isimli hayır sahibi tarafından minber eklenerek tekrar bina edildiği ifade edilmiştir. Caminin imamet ve hitabet görevlerine de bani Süleyman'ın atandığı görülmektedir.²⁶⁰ Bu kayıtlardan caminin 18. yüzyıl başlarından 19. yüzyılın ortalarına kadar bir asırdan uzun bir süre ayakta olduğu, zaman zaman harap hale gelse de köydeki hayır sahipleri tarafından tamir edilip yeniden bina edildiği anlaşılmaktadır.

2.2.32. Kızılca Köyü Camii

Ergani'nin Kızılca (Otluca) köyündeki cami ile ilgili hurufat defterlerinde bir atama kaydı tespit edilmiştir. 29 Zilkade 1211/26 Mayıs 1792 tarihli kayda göre cami, köy ahalisi tarafından inşa edilmiştir. Caminin imamet ve hitabet cihetleri, daha önce gönüllü olarak bu görevleri ifa eden Mehmed'e tevcih edilmiştir.²⁶¹ Mehmed'in bu tarihten önce de camide imamlık ve hatiplik yapması, yapının daha eski bir tarihte kurulmuş olduğunu göstermektedir. Kuruluş tarihi tam olarak bilinmese de caminin 18. yüzyıl sonlarında ayakta olduğu anlaşılmaktadır.

2.2.33. Koca Bey Köyü Mustafa Camii

Hurufat defterlerine göre, Koca Bey köyünde "Mustafa Camii" adıyla bir yapının mevcut olduğu tespit edilmiştir. Camiye ilişkin 26 Safer 1207/13 Ekim 1792 tarihli bir atama kaydına tesadüf edilmiştir. Burada, caminin müezzini olmadığından bu göreve hasbi olarak Seyyid Abdullah atanmıştır.²⁶² Caminin banisi, kayıтта belirtilmemiştir fakat camiye ismini veren Mustafa tarafından inşa edildiği tahmin edilebilir. Tam olarak ne zaman kurulduğu bilinmeyen caminin, 18. yüzyıl sonlarında mevcut olduğu söylenebilir.

²⁶⁰ VGMA. HRF. d. 535, s. 152.

²⁶¹ VGMA. HRF. d. 531, s. 198.

²⁶² VGMA. HRF. d. 530, s. 157.

2.2.34. Kühriz Köyü Yusuf Ağa Camii

Yusuf Ağa Camii, Ergani'nin Kühriz köyünde yer almaktaydı. Hurufat defterlerinde camiye ait 24 Rebiülevvel 1216/4 Ağustos 1801 tarihli bir tevcih kaydı bulunmaktadır. Bu kayıta camide hatip olan Mehmed vefat etmiş yerine oğlu Abid, imtihan edilip göreve layık olduğu tespit edildikten sonra atanmıştır.²⁶³ Caminin banisi belirtilmese de isminden dolayı Yusuf Ağa tarafından bina edildiği düşünülebilir. Bu atama kaydı göz önüne alındığında caminin 19. yüzyıl başlarında ayakta olduğu söylenebilir.

2.2.35. Kühriz-i Ulya Köyü Hüseyin Ağa Mescidi

Hurufat kayıtlarında “Kühriz-i Ulya” şeklinde geçen köyde, Hüseyin Ağa ibn Davud Mescidi adıyla bir mescid bulunmaktaydı. Hüseyin Ağa Mescidi'ne ait hurufat defterlerinde bir atama kaydı tespit edilmiştir. Rebiülahir 1159/Nisan 1746 tarihli atamada, mescide minber eklendiği ve hitabet cihetine Hüseyin oğlu Mehmed Salih'in atandığı kaydedilmiştir.²⁶⁴ Banisi belirtilmeyen caminin, mescidin adını aldığı Hüseyin Ağa ibn Davud tarafından bina edildiği düşünülmektedir. Yapının ne zaman yaptırıldığı hakkında bir bilgiye ulaşılamamışsa da 18. yüzyıl ortalarında ayakta olduğu anlaşılmaktadır.

2.2.36. Maden Cami-i Kebiri

Ergani kazasına bağlı Maden'de bulunan Cami-i Kebir'e ait hurufat defterlerinde iki atama kaydı tespit edilmiştir. 21 Rebiülevvel 1223/17 Mayıs 1808 tarihli ilk kayıt camiye müteveli ataması ile ilgilidir. Burada caminin uzun zamandır bir mütevellisinin olmadığı ve caminin tamir ile bakımlarını yapabilecek bir müteveli lazım olduğundan es-Seyyid Feyzullah'ın tevliyet cihetine atandığı görülmektedir.²⁶⁵ 8 Cemaziyelevvel 1230/18 Nisan 1815 tarihli diğer atama kaydında ise müteveli Seyyid Feyzullah görevinden ferâgat etmiş, yerine İsmail bin Yusuf'un atanmıştır.²⁶⁶ Hurufat kayıtlarında caminin kuruluş tarihine dair bir bilgiye rastlanmamıştır fakat müteveli tayininde caminin tamir ve onarımından bahsetmesi, yapının uzun zamandır ayakta olduğuna işaret etmektedir. Yine caminin banisi ile

²⁶³ VGMA. HRF. d. 531, s. 199.

²⁶⁴ VGMA. HRF. d. 1055, s. 128.

²⁶⁵ VGMA. HRF. d. 532, s. 138.

²⁶⁶ VGMA. HRF. d. 534, s. 161.

ilgili de herhangi bir bilgi bulunamamıştır. Diğer yandan Diyarbekir Vilayet salnamelerine göre 20. yüzyıl başlarında Maden Camii Kebir'i arkasında müceddeden bir su musluğu ve dört bab abdesthane inşaatı gerçekleştirilmiştir. Aynı dönemde cami vakfına bağlı olan Ağalık Hamamı tamir edilmiştir.²⁶⁷ Dolayısıyla caminin gelir kaynağını Ağalık Hamamı olarak bilinen hamam oluşturmaktaydı denilebilir.

2.2.37. Malan Köyü Camii

Ergani'nin Malan (Pınarkaya) köyündeki cami, hurufat defterlerine göre köy ahalisi tarafından inşa edilmiştir. Atamalarda cami ile ilgili dört tevcih kaydı bulunmuştur. İlk tevcih Safer 1182/Haziran 1768 tarihli olup, caminin imamet ve hitabet cihetleri ile ilgilidir. İmam ve hatibi olmayan camiye Seyyid bin Ebubekir atanmıştır.²⁶⁸ Rebiülahir 1192/Nisan 1778 tarihli ikinci atama kaydında ise imam ve hatip olan Seyyid Ebubekir bin Ali zihni bir hastalığa yakalandığından görevi Hafız Ebubekir'e tevcih edilmiştir.²⁶⁹ Diğer bir tevcih yaklaşık yirmi beş yıl sonra, 2 Rebiülahir 1218/22 Temmuz 1803 tarihinde gerçekleşmiştir. Bu kayıta Hafız Ebubekir vefat edince caminin imamet ve hitabet görevine Seyyid İbrahim'in atandığı görülmektedir.²⁷⁰ Hurufat atamalarında camiye ait 7 Recep 1239/8 Mart 1824 tarihli son atama kaydında, yirmi yıldır caminin imamet ve hitabetini yapan Seyyid İbrahim'in bu cihetlerden ferâgat ettiği, yerine de Seyyid Kasım bin Resul'ün atandığı görülmektedir.²⁷¹ Ne zaman kurulduğu tam olarak bilinmeyen caminin, 18. yüzyıl ortalarından 19. yüzyıl başlarına kadar ayakta olduğu söylenebilir.

2.2.38. Muşklı Köyü İsmail Camii

Muşklı köyündeki cami ile ilgili hurufat defterlerinde iki atama kaydı tespit edilmiştir. 5 Rebiülevvel 1212/28 Ağustos 1797 tarihli ilk atamada, caminin İsmail adında bir hayır sahibi tarafından bu tarihlerde bina edildiği anlaşılmaktadır. Aynı kayıta banî İsmail, caminin imamet ve hitabet görevlerine hasbi olarak atanmıştır.²⁷² Dolayısıyla cami bu dönemde inşa edilmiş olmalıdır. 23 Rebiülahir 1219/1 Ağustos

²⁶⁷ 1319 Tarihli Diyarbekir Vilayet Salnamesi, s. 84.

²⁶⁸ VGMA. HRF. d. 1070, s. 56.

²⁶⁹ VGMA. HRF. d. 1066, s. 51.

²⁷⁰ VGMA. HRF. d. 532, s. 136.

²⁷¹ VGMA. HRF. d. 535, s. 151.

²⁷² VGMA. HRF. d. 531, s. 198.

1804 tarihli diğer tevcih kaydında camide imam ve hatip olan bani İsmail vefat etmiş yerine bu cihetlere yeğenleri Seyyid Mehmed ve Seyyid İbrahim adlı kardeşler berat verilerek atanmışlardır.²⁷³

2.2.39. Rinetu Köyü Camii

Rinetu? رينتو köyündeki camiye ait hurufat defterlerinde iki atama kaydı bulunmaktadır. Şevval 1135/Temmuz 1723 tarihli ilk atama kaydında, yevmi iki akçe ile imam ve hatip olan Osman vefat etmiş, onun yerine bu cihetlere Mehmed bin Hasan atanmıştır.²⁷⁴ Aynı tarihli diğer atama da caminin imamet ve hitabeti ile ilgilidir.²⁷⁵ Hurufat kayıtlarında caminin kimin tarafından ve ne zaman yapıldığı belirtilmese de yapının 18. yüzyıl başlarında mevcut olduğu anlaşılabılır.

2.2.40. Salhi Köyü Camii

Ergani'ye bağlı Salhi köyündeki cami hakkında hurufat defterlerinde sadece bir atama kaydı mevcuttur. Zilhicce 1206/Temmuz 1792 tarihli bu atamaya göre camide imam olmayıp lazım olduğundan hasbi olarak Ali görevlendirilmiştir.²⁷⁶ Atama kaydı camiye dair detaylı bilgi vermemekle birlikte bu tarihlerde köyde cami bulunduğunu ortaya çıkarmak bakımından önem taşımaktadır. 19. yüzyıla ait vakıf kaynaklarında Salhi Köyündeki cami, ashabı hayrattan Hasan Kethüda Cami adıyla kayıtlıdır.²⁷⁷ Dolayısıyla cami banisinin Hasan Kethüda olduğu sanılmaktadır.

2.2.41. Salıca Köyü Hasan Camii

Ergani'nin Salıca köyündeki camiye ait hurufat defterlerinde yalnızca bir tevcih kaydı tespit edilmiştir. 17 Cemaziyelevvel 1233/25 Mart 1818 tarihli atama göre cami, Hasan kethüda tarafından yapılmıştır. Caminin imamet ve hitabet cihetlerine de köy sakinlerinden Seyyid Abdi bin Seyyid Abdullah hasbi olarak atanmıştır.²⁷⁸ Yalnızca bir atama kaydı mevcut olduğundan cami ile ilgili başka bir bilgiye ulaşılamamıştır.

²⁷³ VGMA. HRF. d. 532, s. 136.

²⁷⁴ VGMA. HRF. d. 1069, s. 123.

²⁷⁵ VGMA. HRF. d. 1137, s. 124.

²⁷⁶ VGMA. HRF. d. 530, s. 157.

²⁷⁷ VGMA, Diyarbakır Esası d. 159, s. 160.

²⁷⁸ VGMA. HRF. d. 534, s. 162.

2.2.42. Sarsab Köyü Camii

Behremaz nahiyesine bağlı Sarsab köyünde yer alan cami ile ilgili hurufat defterlerindeki ilk atama kaydı Zilhicce 1119/ Şubat 1708 tarihlidir. Bu kayıta, mescide minber eklenerek camiye çevrildiği ve cami hitabetine de yevmi üç akçe ile Veli Halife'nin atandığı görülmektedir.²⁷⁹ Bir sonraki kayıt Recep 1169/Nisan 1756 tarihli olup, camide yevmi üç akçe ile imam ve üç akçe ile hatip olan Ebubekir Halife'nin beratı yenilenmiştir.²⁸⁰ İki atama arasında yaklaşık elli yıl geçmiş ve bu süre zarfında caminin imamet ve hitabetinin kime tevcih edildiği belirtilmemiştir. Ramazan 1189/Ekim 1775 tarihli diğer bir atamada Ebubekir imamet ve hitabet vazifelerinden ferâgat etmiş, caminin hitabeti Seyyid Numan'a, imameti de oğlu Seyyid Veli'ye tevcih edilmiştir.²⁸¹ Cami ile ilgili diğer kayıtlar da imamet ve hitabet cihetleri ile ilgilidir.²⁸² Son atama kaydı 13 Rebiülevvel 1223/9 Mayıs 1808 tarihli olduğundan caminin yaklaşık bir asır ayakta olduğu anlaşılmaktadır.²⁸³

2.2.43. Sarsab Köyü Mustafa bin Beşar Camii

Kühriz nahiyesine bağlı Sarsab köyündeki camiye ait hurufat defterlerinde sadece bir atama kaydına tesadüf edilmiştir. 9 Muharrem 1250/18 Mayıs 1834 tarihli bu kayıta cami banisinin Mustafa bin Beşar olduğu anlaşılmaktadır. Bani Mustafa, camiyi inşa etmiş ve bir de minber eklemiştir. Yine aynı kayıta yeni yapılmış camiye imam ve hatip lazım olduğundan bani Mustafa bin Beşar'ın oğlu Abdullah'a, caminin imamet ve hitabeti tevcih edilmiştir.²⁸⁴ 19. yüzyıl başlarında ayakta olan cami hakkında bilgilerimiz bunlarla sınırlıdır.

2.2.44. Sındıgık Köyü İbrahim Camii

Günümüzde Elazığ'ın Alacakaya ilçesi sınırları içinde kaldığı tahmin edilen Sındıgık köyü, 19. yüzyılın ilk yarısında Ergani'ye bağlı idi. Hurufat defterlerinde köydeki cami ile ilgili iki atama kaydı tespit edilmiştir. 4 Şaban 1231/30 Haziran 1816 tarihli bu atama kaydına göre cami, İbrahim adlı bir hayır sahibi tarafından bina edilmişti. Yeni yapılan camiye imam ve hatip lazım olduğundan bani İbrahim'e

²⁷⁹ VGMA. HRF. d. 1069, s. 121.

²⁸⁰ VGMA. HRF. d. 1062, s. 95.

²⁸¹ VGMA. HRF. d. 1066, s. 51.

²⁸² VGMA. HRF. d. 530, s. 157; VGMA. HRF. d. 531, s. 199; VGMA. HRF. d. 532, s. 138.

²⁸³ VGMA. HRF. d. 532, s. 138.

²⁸⁴ VGMA. HRF. d. 536, s. 119.

imamet ve hitabet cihetleri hasbi olarak tevcih edilmiştir.²⁸⁵ Tek atama kaydı bulunduğundan dolayı caminin ne zamana kadar ayakta olduğu tespit edilememiştir.

2.2.45. Sincik Köyü Camii

Sincik (Çayırdere) köyündeki cami ile ilgili hurufat defterlerinde beş atama kaydına tesadüf edilmiştir. Cemaziyelevvel 1157/Haziran 1744 tarihli ilk atama kaydında yapı “Seyyid Recep Mescidi” şeklinde geçmektedir. Bu kayıta mescide minber eklenerek camiye dönüştürüldüğü ve hitabetine Mehmed’in atandığı görülmektedir.²⁸⁶ Zilhicce 1178/Mayıs 1765 tarihli ikinci atama kaydında caminin imam ve hatibi olan Mehmed vefat etmiş, onun yerine boşalan bu göreve oğlu Hasan Halife atanmıştır.²⁸⁷ Rebiülahir 1192/Mayıs 1778 tarihli diğer bir kayıta imam ve hatip olan Hasan’ın berati yenilenmiştir.²⁸⁸ İmamet ve hitabet ciheti, Safer 1202/Kasım 1787 tarihli kayıta Hasan’ın vefat etmesiyle oğlu Mehmed’e;²⁸⁹ 16 Şevval 1214/13 Mart 1800 tarihli atama kaydında ise Seyyid Mehmed’in vefatıyla Abdurrahman’a tevcih edilmiştir.²⁹⁰ Hurufat defterlerinde caminin banisi hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Ancak mescide adını veren Seyyid Recep tarafından bina edildiği düşünülebilir. Yapıldığı tarih tam olarak bilinmese de atamaların tarihlerinden caminin 18. yüzyıl ortalarından 19. yüzyıl başlarına kadar varlığını devam ettirdiği söylenebilir.

2.2.46. Sindik Köyü Camii

Hurufat defterlerinde Sindik köyündeki camiye ait bir atama kaydı bulunmaktadır. Zilkade 1178/Nisan 1765 tarihli bu tevcih kaydı caminin müezzinlik ciheti ile ilgilidir. Burada caminin müezzini olmadığı ifade edilmiş ve Seyyid İbrahim bin Seyyid Halil müezzin olarak atanmıştır.²⁹¹ Seyyid İbrahim’in günlük ücretinin ne kadar olduğu belirtilmemiştir. Caminin inşa tarihi ve banisi hakkında da herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

²⁸⁵ VGMA. HRF. d. 534, s. 161.

²⁸⁶ VGMA. HRF. d. 1055, s. 127.

²⁸⁷ VGMA. HRF. d. 1070, s. 55.

²⁸⁸ VGMA. HRF. d. 1065, s. 210.

²⁸⁹ VGMA. HRF. d. 1060, s. 138.

²⁹⁰ VGMA. HRF. d. 531, s. 198.

²⁹¹ VGMA. HRF. d. 1070, s. 55.

2.2.47. Tutlu Köyü Mescidi

Ergani'ye bağlı Tutlu köyündeki mescide dair hurufat defterlerinde yalnızca bir atama kaydı tespit edilmiştir. Rebiülahir 1124/Mayıs 1712 tarihli kayıta, mescidin müezzini Mustafa'nın vefat etmesi sonucu boşalan müezzinlik görevine Halil'in atandığı görülmektedir.²⁹² Caminin ne zaman ve kim tarafından bina edildiği bilinmemektedir. Atama kaydı camiye dair detaylı bilgi vermemekle birlikte bu tarihlerde köyde cami bulunduğunu ortaya çıkarmak bakımından önem taşımaktadır.

2.2.48. Zerki Köyü Seyyid Hüseyin Camii

Hurufatlar defterlerinde Zerki köyündeki cami ile ilgili dört tevcih kaydı mevcuttur. Rebiülahir 1116/Ağustos 1704 tarihli ilk atama kaydında cami, "Seyyid Hüseyin Camii" adıyla geçmektedir. Bu atamada caminin imam ve hatibi olmadığından bu görevler Hasan'a tevcih edilmiştir.²⁹³ Diğer bir tevcih kaydı Rebiülahir 1203/Aralık 1788 tarihli olup burada köy ahalisi tarafından yeniden bina edilen bir camiden söz edilmektedir. Seksen yıl sonra yapılan bu atamanın aynı camiye ait olduğu tartışılabilir. Bu kayıta da ahalinin yaptığı caminin imamet ve hitabet cihetlerine hasbi olarak Mustafa atanmıştır.²⁹⁴ 7 Rebiülahir 1221/24 Haziran 1806 tarihli üçüncü atama kaydında imam ve hatip olan Mustafa'nın vefat etmesi üzerine boşalan imamet ve hitabet cihetleri Mustafa bin Nebi'ye tevcih edilmiştir.²⁹⁵ Camiye ait son atama kaydı 22 Zilkade 1239/19 Temmuz 1824 tarihlidir.²⁹⁶ Atama tarihlerinden caminin bir asrı aşkın süre boyunca ayakta kaldığı söylenebilir.

2.2.49. Zübeydik Köyü Mehmed Ağa bin Hacı Ebubekir Camii

Atamalarda Hasârân Nahiyesine bağlı görünen Zübeydik köyü, günümüzde Çermik sınırları dâhilindedir. Köydeki Mehmed Ağa bin Hacı Ebubekir Camii'ne ait hurufat defterlerinde bir atama kaydı tespit edilmiştir. Zilkade 1190/Aralık 1776 tarihli atama kaydında caminin imamet ve hitabeti yevmi iki akçe ile Mahmud bin Hüseyin'e, müezzinliği ise yevmi bir akçe ile Hüseyin bin Fethi'ye tevcih

²⁹² VGMA. HRF. d. 1069, s. 122.

²⁹³ VGMA. HRF. d. 1069, s. 121.

²⁹⁴ VGMA. HRF. d. 1060, s. 139.

²⁹⁵ VGMA. HRF. d. 532, s. 137.

²⁹⁶ VGMA. HRF. d. 535, s. 152.

edilmiştir.²⁹⁷ Caminin ne zaman bina edildiği bilinmemektedir. Banisinin ise camiye adını veren Mehmed Ağa bin Ebubekir olduğu düşünülmektedir.



²⁹⁷ VGMA. HRF. d. 1066, s. 51.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERGANİ'DE EĞİTİM KURUMLARI VE ZAVİYELER

3.1. EĞİTİM KURUMLARI

Osmanlı döneminde eğitim; sıbyan mektebi, medrese ve darülkurra gibi kurumlarda verilmekteydi. Bu kurumlar sistem, teşkilat ve işleyiş bakımından diğer sosyal hizmet ve yardım amaçlı müesseseler gibi hayır sahipleri tarafından vakıf temeli üzerinde kurulmuştur.²⁹⁸ Eğitimin ilk halkasını teşkil eden sıbyan mekteplerinin kökeni İslamiyet'in ilk dönemlerine kadar dayanmaktadır. Kur'an eğitimi vermek amacıyla açılan ve adına Kur'an mektepleri denilen bu okullar daha sonra Türk-İslam devletlerinde de gelişme gösterip eğitim vermeye devam etmiştir.²⁹⁹ Karahanlılar ve Selçuklularda sıbyan mektebi denilen bu kurumlar, Osmanlılarda darüttalim, darülim, muallimhane, mahalle mektebi ve sıbyan mektebi gibi isimlerle anılmıştır.³⁰⁰ Sıbyan mektepleri, Osmanlı eğitim sistemi içinde temel eğitimin başladığı ve "sabi" diye isimlendirilen beş altı yaşlarındaki erkek ve kız çocuklarının, örgün eğitim gördüğü eğitim kurumlarıdır.³⁰¹ Sıbyan mektepleri genel olarak padişahlar, valide sultanlar, önemli devlet adamları ve hayırsever kişiler tarafından kurulurdu. Burada görev yapan "muallim-i sıbyan"ların maaşları ve mektebin masrafları da bu hayır sahiplerinin kurdukları vakıflar tarafından karşılanmaktaydı.³⁰² Mekteplerde çocuklara, Kur'an okuma, temel dini bilgiler ve yazı yazma öğretilirdi. Osmanlılar döneminde önceki devletlerden farklı olarak kız ve erkek çocukları birlikte aynı mektebe gidebilmekteydi. Mektep muallimleri ise genellikle medrese tahsili görmüş, cami ve ya mescitte imamlık ya da müezzinlik de yapan kimselerdi.³⁰³

Osmanlı dönemindeki diğer bir eğitim kurumu medreselerdir. Medreselerin menşei Hz. Peygamber dönemine kadar dayandırılır. Fakat sistemli bir teşkilata sahip olan ilk medreseler, Selçuklu Devleti'nde Sultan Alparslan ve Melikşah'ın veziri

²⁹⁸ Yasin Taş, *Osmanlı Dönemi İzmir Medrese ve Kütüphaneleri*, 1. bs. (İstanbul: Hiperyayın), 30.

²⁹⁹ Ahmet Cihan, *Osmanlı'da Eğitim*, 1. bs. (İstanbul: Akademik Kitaplar, 2014), 127.

³⁰⁰ Cahit Baltacı, "Osmanlılarda Mektep", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 6.

³⁰¹ Baltacı, "Osmanlılarda Mektep", 127.

³⁰² Hatice Şentürk, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Sıbyan Mektepleri Hakkında Bir Değerlendirme", *Aksaray Genç Kalemler Dergisi*, (2018): 3.

³⁰³ Ünal Taşkın, "Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1/3(Bahar 2008): 346-347.

Nizamülmülk tarafından “Nizamiye Medreseleri” adıyla kurulmuştur.³⁰⁴ İslam eğitim sisteminin temel kurumu olan medreseyi Osmanlılar da benimsemişlerdir. Osmanlı döneminde medrese, sıbyan mektebinden sonra ortaöğretim, yüksekokul ve üniversite eğitimine tekabül eden ve yalnızca Müslümanların devam edebildiği bir eğitim kurumuydu.³⁰⁵ Osmanlı Devletinde ilk medrese Orhan Gazi tarafından 1331’de İznik’te kurulmuş ve bu medreseye ulemadan Davud-ı Kayseri müderris tayin edilmiştir.³⁰⁶ Orhan Gazi döneminde başta İznik ve Bursa merkezi olmak üzere yakın coğrafyada on bir kadar medrese kurulmuştur. Bu iki merkez dışında Fatih devrine kadar Edirne ve Rumeli’nin birçok bölgesinde medreseler inşa ettirilmiştir.³⁰⁷ Fakat medrese konusunda Fatih dönemi bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönemde hükümdarın yaptırdığı caminin iki tarafındaki sekiz yüksek medrese ile tetimmelerinden oluşan Sahn-ı Seman Medreseleri 1470’te tamamlanarak eğitime başlamıştır.³⁰⁸ Bu medreseler sadece Osmanlı dönemi değil, İslam eğitim tarihi için de yeni bir devrin başlangıcıydı. Sahn-ı Seman medreseleri konumu, mimarisi, geniş mali imkânları ve özellikle müfredat programı ile mükemmel bir yükseköğretim ve araştırma kurumuydu.³⁰⁹ Medreselerin gelişimindeki son aşama ve en ileri seviye ise Kanuni devrinde küçükten büyük sınıflara doğru yükselen on iki kademeli bir sistemle teşkilatlanan “Süleymaniye Medresesi”dir.³¹⁰ Özellikle Medrese-i Evvel, Sâni, Sâlis ve Râbi’ isimleriyle dört medrese, bir Tıp medresesi ve Darüşşifa ile Darülhadiyen oluşan Süleymaniye Medreseleri, Osmanlı İmparatorluğunda eğitimde varılmış en yüksek noktayı temsil ediyordu.³¹¹

Medresenin öğretim kadrosunu genel olarak müderris, şeyhülkurrâ ve muîd oluşturmaktaydı. Müderris, belli bir tahsilden sonra icazet, mülazemet ve beratla ders veren³¹² medresenin en yetkili öğretim elemanıdır.³¹³ Şeyhülkurrâ ise kıraat

³⁰⁴ Murat Akgündüz, *Osmanlı Medreseleri*, 2. bs. (İstanbul: Beyan Yayınları, 2012), 17.

³⁰⁵ İpşirli, *Osmanlı İlimiyesi*, 321-322.

³⁰⁶ Cihan, *Osmanlı’da Eğitim*, 39.

³⁰⁷ Adem Güneş, “Osmanlı Eğitim Kurumları: Medreseler”, *Osmanlı Dönemi İlmî Çalışmaları-III*, ed. Hasan Yerkazan, 1. bs. (Ankara: Sonçağ Akademi, 2022), 155.

³⁰⁸ Akgündüz, *Osmanlı Medreseleri*, 19.

³⁰⁹ İpşirli, *Osmanlı İlimiyesi*, 323.

³¹⁰ Recai Doğan, “Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37/3-4 (Aralık 1997): 409.

³¹¹ İpşirli, *Osmanlı İlimiyesi*, 323.

³¹² Kazıcı, *Osmanlı’da Eğitim Öğretim*, 170.

³¹³ Yediylıdız, “Vakıf İstılahları Lügatçesi”, 58.

ilmini öğreten kıraat âlimlerini ifade etmektedir.³¹⁴ Diğer bir öğretim elemanı olan muîd, talebelere müderrislerin derslerini tekrarlayıp izah etmekle görevli müderris yardımcısıdır.³¹⁵

Osmanlı döneminde eğitim açısından bahsedilmesi gereken kurumlardan bir tanesi de darülkurralardır. “Yer, mekân, ev” manasına gelen dâr ile “okuyan” anlamındaki kari kelimesinin çoğulu olan kurra kelimelerinden meydana gelen darülkurra,³¹⁶ Kur’an-ı Kerim öğretilen, hafız yetiştirilen ve ilm-i kıraat yapılan eğitim kurumlarına verilen isimdir.³¹⁷ Burada Kur’an’ın on türlü okunuş şekli “şeyhülkurrâ” denilen hocalar tarafından öğretilirdi. Camiler dışında ileri seviyede Kur’an okuma öğretimi için kurulan ilk müstakil medreseler ise “Darülkur’an”lardı.³¹⁸ Osmanlı’daki ilk darülkurra Yıldırım Bayezid döneminde Bursa Ulu Camii müstemilatında, camiye bitişik şekilde yapılan darülkurradır. Darülkurralar büyük camilerin müstemilatında bulunabileceği gibi cami ve mescitlerin yanı başında olup müstakil binalardan oluşan darülkurralar da bulunmaktaydı.³¹⁹

Hurufat defterlerindeki kayıtlarda Osmanlı döneminde Ergani kazasında dört eğitim kurumu tespit edildi. Bunlar; Halebiye Medresesi, Hoca Bahşayış Camii Mektebi ve Darülkurrası, Hacı Mümin Ağa Mektebi ve Seyyid Ali Mektebi’dir.

3.1.1. Halebiye Medresesi

Osmanlı döneminde Ergani kazasının en önemli eğitim kurumu Halebiye Medresesi’dir. Osmanlı’dan önce inşa edilmiş olan bu medrese, bölgenin alınmasından hemen sonra vakıf gelirleriyle birlikte kayıt altına alınıp muhafaza edildi. Medresenin kuruluş tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak 1886-1887 yıllarında Diyarbekir eyalet valilerinden Arifi Paşa, Ergani’ye yaptığı seyahatte şehir hakkında bilgi verirken seyahatnamesinde Halebiye Medresesi’nden de kısa bir

³¹⁴ Akakuş, “Reisülkurra”, 545.

³¹⁵ Kazıcı, *Osmanlı’da Eğitim Öğretim*, 172.

³¹⁶ Nebi Bozkurt, “Darülkurra”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8: 543.

³¹⁷ Zerrin Köşklü, “Vakfiyelere Göre 17. ve 18. Yüzyıllarda Bir Eğitim Kurumu Osmanlı Darülkurraları”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 14 (2000), 271.

³¹⁸ Eşref Temel vd., “Hurufat Defterlerine Göre Aksaray Kenti Medreseleri ve Darülkurraları”, *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sayı 1 (Sonbahar 2018): 74.

³¹⁹ Ahmet Gökdemir, “Osmanlı Kur’an Eğitim Merkezleri: Darülkurralar ve Sıbyan Mektepleri” *Edebi İslamiyet Dergisi*, 1/2 (Kasım 2017): 45.

şekilde bahsetmiş, yapının mimari durumu hakkında bilgi verdikten sonra medresenin hicri 900 (1494-1495) yılında inşa edildiğini ifade etmiştir. Arifi Paşa'nın kuruluş tarihini verirken kaynak belirtmemesi tereddütte bıraksa da yapının tahrir kayıtlarında yer alması ve Arifi Paşa'nın açık bir şekilde 900 (1494-1495) tarihini zikretmesi, Halebiye Medresesi'nin Akkoyunlular döneminde inşa edildiği kanaatini oluşturmaktadır.³²⁰

Hurufat defterlerinde Halebiye Medresesi ile ilgili tespit edilen ilk atama Rebiülevvel 1111/Ağustos 1699 tarihinde gerçekleşmiştir. Bu kayıta medrese mescidinde imam olan Yakup'un beratı yenilenmiştir.³²¹ Devam eden süreçte medreseye ve içerisindeki mescide yevmi beş akçe ile nâzır, altı akçe ile mütevellî, sekiz akçe ile müderris, üç akçe ile câbî, sekiz akçe ile imam, iki akçe ile saraydâr ve iki akçe ile kâtip ataması yapılmıştır.³²² 18. yüzyılın başlarında sadece bu cihetler ile ilgili atamalar yapılmışken, aynı yüzyılın ortalarına doğru Halebiye Medresesinde bazı yeni görevler ihdas edilmeye başlandı. Önce ferrâş, muîd, muhâsib, müfettiş ve duâgû cihetleri için beratlar verildi. Sonraki yıllarda ise mescit için müezzin, cüzhân, aşırhân ve tarîfhân atamaları yapıldı. Kayıtlarda caminin cüzhân, aşırhân ve tarîfhânlık cihetlerinin aynı kişiye tevcih edildiği görülmektedir. Cemaziyelahir 1169/Mart 1756 tarihli atama kaydında cüzhân, aşırhân ve tarîfhân olan Seyyid Mustafa Halife'ye her bir cihet için ayrı ayrı berat verilmiş ancak maaşı zikredilmemiştir.³²³ Yine caminin bevvâblık ve ferrâşlık görevleri için de aynı durum söz konusudur. İki cihet de tek bir görevlide toplanmıştır. Ancak bevvâblık ve ferrâşlık ciheti için görevliye yevmi üç akçe maaş verilmiştir.³²⁴ Bunlar dışında Safer 1169/Kasım 1755 tarihli bir atama kaydında Halebiye Medresesi'nde şeyhülkurrâ olmadığı ifade edilmiş ve bu görev yevmi altı akçe ile Şeyh Mustafa'ya tevcih edilmiştir.³²⁵ Uzunca bir süre yeni görev ihdas edilmeyen medrese vakfına son olarak bir hatip ataması yapılmıştır. Safer 1250/Haziran 1834 tarihli atama kaydında

³²⁰ Yasin Taş, "Osmanlı Döneminde Eski Ergani'de Klasik Bir Eğitim Kurumu: Halebiye Medresesi", 102-104.

³²¹ VGMA. HRF. d. 1098, s. 201.

³²² VGMA. HRF. d. 1098, s. 201; VGMA. HRF. d. 1098, s. 201; VGMA. HRF. d. 1069, s. 122; VGMA. HRF. d. 1098, s. 201; VGMA. HRF. d. 1069, s. 121; VGMA. HRF. d. 1069, s. 122; VGMA. HRF. d. 1069, s. 121; VGMA. HRF. d. 1069, s. 122.

³²³ VGMA. HRF. d. 1062, s. 95.

³²⁴ VGMA. HRF. d. 1055, s. 131; VGMA. HRF. d. 533, s. 174.

³²⁵ VGMA. HRF. d. 1062, s. 94.

Halebiye Medresesi Mescidi'ne minber eklenerek camiye dönüştürülmüş ve buranın hitabetine Seyyid Halil bin Mustafa atanmıştır.³²⁶ Halebiye Medresesi ve içerisindeki mescide yapılan atamalara ve geniş görevli kadrosuna bakıldığında, bu medresenin büyük ve önemli bir eğitim kurumu olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 17: Halebiye Medresesi Görevlileri ve Yevmiyeleri

	Görevi	Yevmi Akçesi		Görevi	Yevmi Akçesi
1	Müderriş	8	9	Muhâsib	5
2	İmam	8	10	Saraydâr	3
3	Şeyhülkurrâ	6	11	Bevvâb ve Ferrâş	3
4	Mütevelli	6	12	Müezzîn	3
5	Câbî	6	13	Kâtip	2
6	Müfettiş	5	14	Muîd	2
7	Nâzır	5	15	Cüzhân	
8	Duâgû	5	16	Aşirhân, Tarifhân	

Halebiye Medresesi'nin gelir kaynakları ilk olarak 1518 tahririnde yer almaktadır. Buna göre vakfın gelirlerini, İskender Bey adında bir kişinin vakfettiği köy malikâne hissesi, başka bir köyün malikâne hissesi, Mehmed Çelebi'nin vakfettiği asiyabın geliri ve aynı bölgede Sara Hatun Vakfı'ndan olmak üzere başka bir asiyabın yarı hissesinin gelirleri oluşturmaktaydı. 1523 tahririnde ise bu gelir kaynaklarına bir bağın geliri de dâhil edilmiş ve toplam gelir yaklaşık %50 oranında artmıştır. İki tahrirde de vakfın gelirleri tamamıyla müderriş maaşına sarf edilmiştir. 1564 tahririnde ise vakfın gelirleri biraz daha artmıştır. Bu tahrirde müderrişin yanı sıra bir mütevellinin de maaş aldığı görülmektedir.³²⁷

Tablo 18: Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Halebiye Medresesi Gelir Kaynakları³²⁸

1	Çamuşi köyü malikâne hissesi
2	Tiltanak-ı Ulyâ köyü malikâne hissesi
3	Asiyab-ı Boğaz mahsulü
4	Nısf Asiyab-ı Boğaz mahsulü
5	Hacı Ahmed bağları
6	Hamam-ı Atik

³²⁶ VGMA. HRF. d. 536, s. 119.

³²⁷ Bizirlik, 16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar, 326-327.

³²⁸ Taş, "Osmanlı Döneminde Eski Ergani'de Klasik Bir Eğitim Kurumu: Halebiye Medresesi", 116.

Hurufat defterlerinde medrese için tahrirlerde yer almayan bazı yeni gelirlerin kaydedildiği görülmektedir. 17. yüzyılın sonlarında medrese müderrisi İbrahim'e ait beratın yenilendiği Zilkade 1109/Mayıs 1698 tarihli atamada Halebiye Medresesi müderrislerinin Benke? ³²⁹ köyünde üç parça tarlaya tasarruf ettikleri yer almaktadır. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise Dedigi Baba Zaviyesine ait beş kıta arazi gelirlerinin, medresenin müderrislerine verildiği görülmüştür. ³³⁰ Şaban 1188/Ekim 1774 tarihli atama kaydında daha önce Dedigi Baba Zaviyesine ait beş kıta arazinin, medrese mülhakatından olduğu ve 133 seneden beri medrese müderrisleri ile talebelerine meşruta olduğunu ifade edilmiştir. ³³¹ Bu durum sonraki atamalarda da “kasaba-i mezkûrda Dedigi Baba Zaviyesi'nde beş kıta arazi ile müderris olan” şeklinde belirtilmiştir.

Hurufat defterlerinde Rebiülevvel 1111/Ağustos 1699 tarihinde başlayan atamalar, 2 Safer 1250/10 Haziran 1834 tarihine kadar devam etmiştir. İnşa tarihinin 15. yüzyıla ve Akkoyunlular dönemine dayandığı düşünülen Halebiye Medresesi'nin ne zaman yıkıldığı da tam olarak bilinmemektedir. Ancak Halebiye Medresesi'nin, Osmanlı dönemi Eski Ergani'de uzunca bir süre eğitim ve öğretim faaliyetlerinin temel kurumu olduğu söylenebilir.

3.1.2. Hoca Bahşayış Camii Mektebi ve Darülkurra

Ergani'nin Osmanlı'ya geçmesinden sonra düzenlenen tahrir defterlerinde eğitim kurumu olarak sadece Halebiye Medresesi yer almaktadır. Ancak hurufat defterlerinde Hoca Bahşayış Camii bünyesinde çocukların eğitimi ve “talim-i Kur'an” için muallim ve şeyhülkurrâ atamalarının yapıldığı görülmektedir. Konuyla ilgili iki tevcih kaydı bulunmaktadır. Şaban 1163/Temmuz 1750 tarihli atama kaydında Hoca Bahşayış Camii'nde “talim-i sıbyan olunmak” lazım olduğundan vakfın da müsaadesiyle yevmi dört akçe ile muallim-i sıbyanlık Hafız Ali Halife'ye tevcih edilmiştir. ³³² Diğer kayıta ise camide “talim-i Kur'an olunmak üzere kurra

³²⁹ VGMA. HRF. d. 1140, s. 113.

³³⁰ VGMA. HRF. d. 1059, s. 135; VGMA. HRF. d. 1066, s. 52; VGMA. HRF. d. 535, s. 151.

³³¹ VGMA. HRF. d. 1059, s. 135.

³³² VGMA. HRF. d. 1055, s. 129.

lazım” olduğundan yine vakfın müsaadesiyle yevmi dört akçe ile bu görev Hafız Ali Efendi’ye tevcih edildiği görülmektedir.³³³

3.1.3. Hacı Mümin Ağa Mektebi

Hacı Mümin Ağa Mektebi Maden’de yer almaktaydı. Hurufat defterlerinde mektep ile ilgili yalnızca iki atama kaydı tespit edilmiştir. 24 Muharrem 1223/22 Mart 1808 tarihli ilk kayıt mektep muallimi ile ilgilidir. Mektepte “muallim-i sıbyan” olmadığından bu göreve Seyyid Feyzullah atanmıştır.³³⁴ Diğer tevcih kaydı 11 Şaban 1243/27 Şubat 1828 tarihli olup önceki atamadan yaklaşık yirmi yıl sonra gerçekleşmiştir. Bu kayıta da hasbi olarak mektep muallimi olan Seyyid Feyzullah vefat etmiş, boşalan muallim-i sıbyanlık ciheti de oğlu Şerif Hüseyin’e tevcih edilmiştir.³³⁵ Mektebin ne zaman kurulduğuna dair kesin bir bilgiye ulaşılmasa da, atama kayıtlarından 19. yüzyıl başlarında ayakta olduğu anlaşılmaktadır. Diğer yandan 19. yüzyıldaki maarif kayıtlarına göre Maden’de Cami-i Kebir (Ulu Camii) avlusunda bir iptidaiye mektebi açıldığı yer almaktadır.³³⁶ Ancak Hacı Mümin Ağa Mektebi’nin Ulu Cami avlusunda olup olmadığı bilinmemektedir.

3.1.4. Seyyid Ali Mektebi

Seyyid Ali Mektebi, Ergani’ye bağlı Cuma, Kablikan ve Şeman köyleri arasında inşa edilen caminin yanındaydı. Caminin imamet, hitabet ve müezzinliğine dair S1207/14 Ekim 1792 tarihli atamada mektep muallimliğine de atama yapılmıştır. Bu kayda göre yeni yapıldığı anlaşılan mektebe banisi Seyyid Ali’nin kardeşi Seyyid Osman sıbyan muallimi olarak atanmıştır. Dolayısıyla söz konusu köylerdeki çocukların bu mektepte eğitim gördüğü anlaşılmaktadır.³³⁷

3.2. ZAVİYELER

Türk-İslam kültüründe önemli bir yeri olan zaviyeler, yerleşim merkezleri veya yol güzergâhlarında kurulan, içinde herhangi bir tarikata mensup şeyh ve dervişlerin yaşadığı müesseselerdir. Bu müesseseler, bulundukları bölgede gelip geçen yolcuları ücretsiz bir şekilde misafir ederlerdi. Bir eğitim kurumu özelliği de

³³³ VGMA. HRF. d. 1055, s. 129.

³³⁴ VGMA. HRF. d. 532, s. 138.

³³⁵ VGMA. HRF. d. 535, s. 154.

³³⁶ BOA,MF.İBT. 441-28.

³³⁷ VGMA. HRF. d. 530, s. 158.

taşıyan zaviyelerde, tasavvuf düşüncesi, terbiyesi ve anlayışı derinlemesine öğretilirdi. Zaviyeler zaman zaman dergâh, hangâh ve ribat gibi çeşitli isimlerle de anılmıştır. Vakıf sistemi içinde yer alan zaviyelerin giderleri ise vakıf gelirinden karşılanmaktaydı.³³⁸ Anadolu ve Bakanların İslamlaşmasında, devlete ait sınır boylarının muhafazasında zaviyeler önemli roller icra etmişlerdir. Hurufat defterleri, günümüze ulaşmamış ve zamanla unutulmuş çok sayıda zaviye için görevli atama kayıtları içermesi bakımından önemli kaynaklardır.³³⁹ Ergani'ye ait hurufat defterlerinde Osmanlı döneminde kaza sınırları içinde üç zaviye kayıt altın alınmıştır. Bunlar Zülkifl Nebi Zaviyesi, Dedegi Baba Zaviyesi ve İmam Carullah Zaviyesi'dir.

3.2.1. Zülkifl Nebi Zaviyesi

Eski Ergani'nin önemli dini müesseselerinden birisi Zülkifl Nebi Zaviyesi'dir. Zaviyenin ne zaman ve kimin tarafından kurulduğu bilinmemektedir. Ancak 16. yüzyıl tahrir defterlerinde zaviye ile ilgili kayıtların bulunması, zaviyenin Osmanlı Devleti'nin bölgeye hâkim olmasından önce mevcut olduğunu göstermektedir. 16. yüzyıl tahrirlerine göre zaviyenin gelirleri; Rumbegî mezraası, Hoşan karyesi ve Hacı Beğ Vakfı'nın Boğa Gönü bahçesi mahsulatıdır. Giderlerini ise genel olarak imam, müezzin, şeyh ve türbedâr maaşları ile revgan ve hasır masrafları oluşturmaktadır.³⁴⁰ Tahrirlerde zaviye görevlileri arasında imam ve müezzinin bulunması burada bir mescidin, türbedârın bulunması ise bir türbenin mevcut olduğunu ortaya koymaktadır. Buradaki türbede Zülkifl peygamberin mezarının yer aldığı düşünülmektedir.³⁴¹

Hurufat defterlerinde Zülkifl Nebi Zaviyesi'ne, içerisindeki mescide ve türbeye dair pek çok atama mevcuttur. İlk atama kaydı Şaban 1111/Ocak 1700 tarihli olup, mescidin imamet ciheti ile ilgilidir. Yevmi bir akçe ile imam olan Mehmed

³³⁸ Ahmet Yaşar Ocak, "Zaviyeler (Dini, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme)", *Vakıflar Dergisi*, 12 (1978): 248, 256; Mustafa Alkan, "Osmanlı Döneminde Adana Sancağında Kurulan Tekkeler/Zaviyeler ve Türbeler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı 39 (Güz 2006): 21-22.

³³⁹ Yasin Taş, "Rumkale Kazası Zaviyeleri". *Artuklu İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı 6/2, (2021), 120.

³⁴⁰ Bizbirlik, 16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar, 348.

³⁴¹ Zülkifl Nebi zaviyesi hakkında detaylı bilgi için bakınız: Mehmet Salih Erpolat, "Ergani'deki Ziyaretgâhlar ve Bu Ziyaretgâhların Günümüzdeki Durumu", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 3 (Mart 2004): 47-63; Yasin Taş, "Osmanlı Vakıf Kaynaklarına Göre Ergani Zülkifl Nebi Zaviyesi", *Çayönü'nden Osmanlı'ya Ergani*, ed. Oktay Bozan, (Bursa: Ekin Yayınevi, 2023), 151-171.

vefat etmiş, yerine başka bir Mehmed atanmıştır.³⁴² Bir sonraki atama kaydında yine yevmi bir akçe ile müezzin olan Mustafa vefat etmiş, yerine oğlu Abdürrahim bu göreve getirilmiştir. İlk zamanlar müezzinlik maaşı yevmi bir akçeyken zamanla beş akçeye kadar yükselmiştir.³⁴³ İmamet vazifesi de başlarda yevmi bir akçeyken Muharrem 1116/Mayıs 1704 tarihli atama kaydında yevmi sekiz akçeye yükseldiği görülmektedir.³⁴⁴ Personel maaşlarının zamanla artması, vakıf gelirlerinde artış olduğu kanaatini oluşturmaktadır. Daha sonra yapılan atamalara bakıldığında zaviyede; zaviyenin idaresi ve irşat hizmetlerini ifa etmekle sorumlu bir şeyh vardı.³⁴⁵ şeyhin yanı sıra türbenin bakım ve muhafazasından sorumlu türbedâr mevcuttu.³⁴⁶ Zaviyeye mahsus bu görevlilerin yanı sıra mütevellî,³⁴⁷ kâtip,³⁴⁸ muhâsib,³⁴⁹ ferrâş,³⁵⁰ چراغدâr,³⁵¹ bevvâb,³⁵² câbî,³⁵³ nâzır,³⁵⁴ duâgû,³⁵⁵ cûzhân,³⁵⁶ aşirhân³⁵⁷ zaviyenin devamlı görevlileri arasındaydı. Bunlarla birlikte sabah namazlarından sonra zaviyede vâkıfın ruhu için Yasin-i şerif okunmakla görevli yasinhân,³⁵⁸ Hz. Peygamberi methetmek maksadıyla yazılan kasideleri okumakla görevli bir naathân,³⁵⁹ alem ve sancakların muhafazasından sorumlu bir alemdar, zaviye vakfını teftişten sorumlu bir müfettiş,³⁶⁰ zaviyede su döken ve leğen ile ibrik işlerine bakan bir ibrikdâr,³⁶¹ odalarda güzel koku için tütsü yakmakla görevli bir buhurdâr,³⁶² sofrâ ve mutfak işlerinden sorumlu olduğu tahmin edilen bir saraydâr³⁶³ ve su ile çeşme işlerinden sorumlu bir sakadâr³⁶⁴ bulunmaktaydı. 16 yüzyıl

³⁴² VGMA. HRF. d. 1098, s. 201.

³⁴³ VGMA. HRF. d. 1098, s. 201.

³⁴⁴ VGMA. HRF. d. 1069, s. 121.

³⁴⁵ VGMA. HRF. d. 1069, s. 123; VGMA. HRF. d. 1083, s. 115.

³⁴⁶ VGMA. HRF. d. 1069, s. 121; VGMA. HRF. d. 1069, s. 122.

³⁴⁷ VGMA. HRF. d. 1069, s. 122.

³⁴⁸ VGMA. HRF. d. 1069, s. 121; VGMA. HRF. d. 1066, s. 52.

³⁴⁹ VGMA. HRF. d. 1062, s. 93; VGMA. HRF. d. 1060, s. 139.

³⁵⁰ VGMA. HRF. d. 533, s. 174; VGMA. HRF. d. 535, s. 151.

³⁵¹ VGMA. HRF. d. 1069, s. 122; VGMA. HRF. d. 1062, s. 93.

³⁵² VGMA. HRF. d. 1083, s. 115; VGMA. HRF. d. 1055, s. 127.

³⁵³ VGMA. HRF. d. 1055, s. 127; VGMA. HRF. d. 1062, s. 96.

³⁵⁴ VGMA. HRF. d. 1069, s. 122; VGMA. HRF. d. 1083, s. 115.

³⁵⁵ VGMA. HRF. d. 1055, s. 129; VGMA. HRF. d. 1062, s. 97.

³⁵⁶ VGMA. HRF. d. 1098, s. 201; VGMA. HRF. d. 1069, s. 123.

³⁵⁷ VGMA. HRF. d. 1055, s. 130; VGMA. HRF. d. 1066, s. 52.

³⁵⁸ VGMA. HRF. d. 1055, s. 130; VGMA. HRF. d. 535, s. 153.

³⁵⁹ VGMA. HRF. d. 535, s. 154; VGMA. HRF. d. 535, s. 154.

³⁶⁰ VGMA. HRF. d. 1055, s. 129, 131.

³⁶¹ VGMA. HRF. d. 1055, s. 129; VGMA. HRF. d. 1066, s. 52.

³⁶² VGMA. HRF. d. 1055, s. 129; VGMA. HRF. d. 1062, s. 93.

³⁶³ VGMA. HRF. d. 1069, s. 122; VGMA. HRF. d. 1062, s. 96.

³⁶⁴ VGMA. HRF. d. 532, s. 137.

tahrirlerinde, zaviye ve bünyesindeki mescitte şeyh, türbedâr, imam ve müezzin görevliyken; 18. yüzyıl ortalarına kadar pek çok yeni vazife ihdası yapılarak vakıftaki personel sayısının yirminin üzerine çıktığı görülmektedir. Bu durum zaviyenin zamanla daha aktif hale geldiğini ve dönemin Ergani’inde önemli bir dini yapı haline geldiğini göstermektedir.

Tablo 19: 18. Yüzyılda Zülkifl Nebi Zaviyesi Personeli ve Maaşları

	Kadro	Maaşı		Kadro	Maaşı
1	Meşihat	10	12	Ferrâş	5
2	Türbedâr	8	13	Câbî	4
3	İmam	8	14	Muhâsib	5
4	Yasinhân	8	15	Müfettiş	5
5	Aşirhân ve naathân	8	16	İbrikdâr	5
6	Bevvâb	6	17	Buhurdan	5
7	Nâzır	6	18	Saraydâr	5
8	Alemdar	6	19	Sakadâr	5
9	Duâgû	6	20	Çerağdâr	4
10	Müezzin	5	21	Kâtip	2
11	Tevliyet	5	22	Cüzhân	2

19. yüzyılda zaviyenin gelirleri; Kötekan, Topçu Gölü ve Almus Beyi köylerinin aşarlarından oluşmaktaydı. Caminin giderleri ise imam, müezzin, ferrâş, loğkeş ve müteveli maaşları ile hasır, kilim ve şırlağan masraflarıydı. Bu dönemde imamet, müezzinlik ve ferrâşlık aynı kişi tarafından icra edilmekteydi. 1871 senesinde bu cihetler için toplamda 1800 kuruş ödeme yapılmıştır.³⁶⁵

Zülkifl Nebi Zaviyesi Ergani’nin 6 km. kuzeyinde bulunan Zülkifl (Makam) Dağı’nın tepesindedir. Zaviye mescidi 1936’da 1. Genel Müfettişliğinin emriyle (türbe bölümü hariç) yıktırıldı. Mescitteki Sivas valisinin yolladığı bir gümüş pencere çerçevesi ile Uzun Hasan tarafından bağışlanan şamdanlar da vakıf idaresince İstanbul’a gönderilmiştir. Mescitten gönderilen bu kıymetli eşyalar kaybolmuştur. Zaviye daha sonra 1958-1959 tarihlerinde Ergani Hayır Cemiyeti tarafından tekrar yaptırılmıştır.³⁶⁶ Yapının bugünkü durumunda ön tarafındaki geniş avludan sonra üç ayrı bölüm bulunmaktadır. Ön kısmı erkeklerin namaz kılması için ayrılmıştır. Sağ tarafta ayrı bir kapı ile girilen bölüm ise kadınlar için edilmiş namaz

³⁶⁵ BOA, EV. d. 19407, s.17.

³⁶⁶ Erpolat, “Dünden Bugüne Ergani’deki Ziyaret Yerleri ve Bu Ziyaret Yerleri İçin Kullanılan Terimler”, 517-518.

yeridir. Ortadaki bölmeden Zülkifl Nebi'nin sancaktarı Abdullah'a ait türbeye geçilir. Burada bir adam boyundan daha uzun, topraktan yapılmış ve ceviz tahtalarla sarılmış, üstü yeşil renk örtü ile kaplı bir sanduka görülür.³⁶⁷

Zülkifl Nebi Zaviyesi, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 10.02.2005 gün ve 126 sayılı kararı ile tescillenerek koruma altına alındı ve Türkiye Ulusal Envanter Sistemi (TUES) kapsamına dâhil edildi. Zaviyenin mevcut hali Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından orijinali korunmak suretiyle 09.06.2008 tarihinde başlayan restorasyon ile tamamlandı. Ergani İlçe Müftülüğü tarafından, türbe ve makamın bakımı, korunması ve gelen ziyaretçilerin bilgilendirilmesi amacıyla haftanın üç günü bir görevli geçici olarak vazifelendirilmiştir.³⁶⁸

3.2.2. Dedigi Baba Zaviyesi

Hurufat defterlerinde tespit edilen dini müesseselerden bir tanesi de Dedigi Baba Zaviyesi'dir. Kayıtlarda “Dedegi Baba”, “Dadegi Baba”, “Sultan Dudegi Baba”, “Sultan Dadigi” şeklinde yazımlar da görülmüştür.³⁶⁹ Fakat daha çok “Dedegi Baba Zaviyesi” adıyla kayıtlara geçmiştir.³⁷⁰ Dedigi Baba'nın kim olduğu kesin olarak bilinmemekle beraber, Anadolu'yu Türkleştirme ve İslamlaştırma gayretinde olan bir Türkmen alpereni olduğu düşünülmektedir. Türkmenler arasında sevilen bir şahsiyet olan Sultan Dedigi adına Anadolu'nun çeşitli yerlerinde tekke ve zaviyelerin kurulduğu bilinmektedir. Ergani'de bulunan zaviyenin de Horasan'dan Anadolu'ya gelen Dedigi Baba tarafından bina edildiği tahmin edilmektedir.³⁷¹ Zaviyenin ne zaman yapıldığı tam olarak bilinmese de 1523 tahririnde vakıf kayıtlarının bulunması, zaviyenin Osmanlı döneminden önce yapılmış olduğuna delil kabul edilmektedir.³⁷² Zaviyenin konumu ise Ergani'nin kuzeyinde Eski ve Yeni Ergani yolu üzerindedir.³⁷³

Dedegi Baba Zaviyesi vakfının tespit edilen ilk gelir ve giderleri Osmanlı Devleti'nin bölgeye hâkimiyet kurmasından hemen sonra düzenlenen tahrir

³⁶⁷ Erpolat, “Ergani'deki Ziyaretgâhlar ve Bu Ziyaretgâhların Günümüzdeki Durumu”, 50.

³⁶⁸ Taş, “Osmanlı Vakıf Kaynaklarına Göre Ergani Zülkifl Nebi Zaviyesi”, 159-160.

³⁶⁹ VGMA. HRF. d. 1098, s. 201; VGMA. HRF. d. 1069, s. 123; VGMA. HRF. d. 1055, s. 127.

³⁷⁰ VGMA. HRF. d. 1059, s. 135; VGMA. HRF. d. 530, s. 158; VGMA. HRF. d. 535, s. 151.

³⁷¹ Erpolat, “Ergani'deki Ziyaretgâhlar ve Bu Ziyaretgâhların Günümüzdeki Durumu”, 54-55.

³⁷² Bizbirlik, 16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar, 348.

³⁷³ Erpolat, “Ergani'deki Ziyaretgâhlar ve Bu Ziyaretgâhların Günümüzdeki Durumu”, 53.

defterlerinde yer almaktadır. 1523 yılı tahririne göre bir bağ mahsulü ve beş kıta arazinin kirası vakfın gelirlerini sağlamaktaydı. Bu gelirlerin tamamı ayende ve revendeye yani gelen ve giden yolculara sarf edilmekteydi. 1564 tahririnde ise vakıf gelirlerinin yine bir bağ mahsulü ile beş kıta arazi kirasından sağlandığı ve gelir miktarında bir artış olduğu görülmektedir. Bu dönemde de gelirlerin tamamı ayende ve revendeye sarf olunmuştur.³⁷⁴ Daha sonra hurufat kayıtlarında Dedegi Baba Zaviyesi'ne ait olan beş kıta arazi gelirlerinin, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Halebiye Medresesi müderrislerine verildiği görülmüştür.³⁷⁵ Şaban 1188/Ekim 1774 tarihli atama kaydında daha önce Dedegi Baba Zaviyesine ait olan beş kıta arazinin, medrese mülhakatından olduğu ve 133 seneden beri medrese müderrisleri ile talebelerine meşruta olduğu fakat Seyyid Mustafa'nın usulsüzlükle berat alarak medrese müderrisi Hafız Seyyid Mehmed ve talebelerin hakkını gasp ettiği ifade edilmiştir.³⁷⁶

Hurufat kayıtlarında Dedegi Baba Zaviyesi ilk olarak Cemaziyelahir 1104/Şubat 1693 tarihli atama ile karşımıza çıkmaktadır. Bu atama zaviyenin meşihati ile ilgilidir. Yevmi iki akçe ile şeyh olan Kasım vefat etmiş yerine kadı naibi İbrahim arzıyla Yasin atanmıştır.³⁷⁷ Zaviye ile ilgili ikinci atama Şevval 1114/Şubat 1703 tarihinde mutasarrıf Beşir'in vefatı üzerine yapılmıştır. Mutasarrıflık ciheti Beşir'den sonra Halil'e tevcih edilmiştir.³⁷⁸ Zaviyede şeyh ve mutasarrıf dışında duâgû ve zaviyedâr atamalarının da yapıldığı görülmektedir.³⁷⁹ Cemaziyelahir 1131/Nisan 1719 tarihli atama kaydında zaviyede duâgû olan İbrahim'in vefat etmesi üzerine bu cihet Halil'e tevcih edilmiştir. Ardından Pir Ahmed Camii vakfı olan üç kıta tarla duâgû Halil'in vazifesine ilhak olunmuştur.³⁸⁰ Atama kayıtlarından zaviyenin görevli kadrosunda yalnızca şeyh, mutasarrıf, zaviyedar ve duâgûnün olduğu göze çarpmaktadır.

³⁷⁴ Bizbirlik, 16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar, 348-349.

³⁷⁵ VGMA. HRF. d. 1059, s. 135, Ş1188; VGMA. HRF. d. 1066, s. 52, C1194; VGMA. HRF. d. 535, s. 151, S1238.

³⁷⁶ VGMA. HRF. d. 1059, s. 135.

³⁷⁷ VGMA. HRF. d. 1098, s. 201.

³⁷⁸ VGMA. HRF. d. 1098, s. 201.

³⁷⁹ VGMA. HRF. d. 1055, s. 127; VGMA. HRF. d. 1062, s. 96.

³⁸⁰ VGMA. HRF. d. 1069, s. 123.

3.2.3. İmam Carullah Zaviyesi

Ergani'nin Osmanlı hâkimiyetine geçmesinden sonra düzenlenen tahrir defterlerinde zaviye olarak sadece Zülkifl Nebi ve Dedigi Baba zaviyeleri yer almaktadır. Ancak hurufat defterlerinde İmam Carullah Zaviyesi adıyla bir zaviye daha tespit edilmiştir. Şevval 1131/Ağustos 1719 tarihli tek atama kaydına göre İmam Carullah Zaviyesi Hasârân nahiyesine bağlı İngeç köyünde yer almaktaydı. Dolayısıyla adı geçen zaviyenin günümüzde Çermik ilçe sınırları içinde olduğu tahmin edilmektedir. Hurufat kaydında zaviye yönetiminin vâkıf evladına bırakıldığı şartı yer almaktadır. Zaviye mutasarrıfları Seyyid Ali, Seyyid Mehmed ve Seyyid Arşullah'ın vefat etmesi üzerine zaviyenin tasarruf hakkı oğulları Seyyid İmam, Seyyid Mahmud, Seyyid Yusuf ve Seyyid Mehmed'e geçmiştir.³⁸¹ Zaviyenin, bani adını aldığı yani banisinin İmam Carullah adlı bir zat olduğu düşünülebilir. Kuruluş tarihi tam olarak bilinmese de yapının 18. yüzyıl başlarında faaliyet gösterdiği bilinmektedir.

³⁸¹ VGMA. HRF. d. 1069, s. 122.

SONUÇ

Osmanlı dönemi Ergani kazasındaki vakıf müesseselerini ve buradaki vakıf kültürünü ortaya çıkaran önemli tarihi kaynaklardan biri Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan Ergani hurufat defterleridir. Vakıflarda istihdam edilen görevlilerin atamalarını ihtiva eden bu defterler 1691-1834 yılları arasını kapsamaktadır. Hurufat defterlerinden elde edilen verilerle hazırlanan bu çalışmada günümüzde mevcut olmayan Eski Ergani'deki cami, mescit, medrese, mektep, darülcürre ve zaviye gibi vakıf kurumları tespit edilmiş ve bu kurumların hangi dönemde kurulduğu, ne kadar süre ayakta kaldığı, nerede bulundukları, banileri, gelirleri, personeli ve faaliyetleri mercek altına alınmıştır.

Ergani kazasında 19. yüzyıl ortalarından önce bir çok cami ve mescit bulunmaktaydı. Tespitlerimize göre bunlardan 7 cami ve 2 mescit kaza merkezi olan eski Ergani'deydi. Köylerde ise 46 cami ve 3 mescit kayıtlara yansımıştır. Ergani merkezinde yer alan Hoca Bahşayış Camii, Maksud Bey Camii ve Hacı Veli Camii'nin 16. yüzyıl tahrirlerinde yer alması, bu yapıların Osmanlı'nın bölgeye hâkimiyetinden önceki dönemlerde bina edildiğini göstermektedir. Ergani'deki Hacı Velîyüddin Camii, Veled Bey Camii, Arpa Meydanı Camii ve Dizdar Camii ise tahrirlerde yer almayıp hurufat defterinde tespit edilmiştir. Bu durum söz konusu camilerin Osmanlı döneminde bina edildiği kanaatini oluşturmuştur.

Hurufat defterlerinde Ergani kazasındaki cami ve mescitlere çok sayıda görevli ataması yapıldığı görülmektedir. Camilerde genel olarak imam, hatip, müezzin, vâiz, duâgû, aşîrhân, cüzhân, naathân, sermahfil, şeyhülkurrâ, mütevellî, nâzır, câbî, kâtip, ferrâş, bevvâb, saraydâr, loğkeş, çerağdâr, sakadâr, muhâsib ve müfettiş gibi vakıf görevlileri hizmet etmekteydi. Hoca Bahşayış Camii ve Maksud Bey Camii gibi merkez camilerde bu vakıf görevlilerinin tamamına yakını istihdam edilmişken, köylerdeki cami ve mescitlere daha çok imam, hatip ve müezzin atamaları yapılmıştır. Atama kayıtlarında köylerdeki cami ve mescitlerin çoğunlukla köy ahalisi ya da bazı hayır sahipleri tarafından bina edildiği görülmektedir. Bazı mescitler ise inşa edildikten sonra devletten izin alınmak suretiyle minber eklenerek camiye dönüştürülmüştür. Atama kayıtlarında dikkat çeken başka bir husus, bazı camilerde bir kişiye birden fazla cihetin tevcih edilmesidir. Bazen de herhangi bir

kadro ya da vazife bölünmek suretiyle, buraya iki ya da üç kişi atanabilmekteydi. Vakıf görevlisinin vefatı ya da feragat etmesi durumunda ise vazifesi çoğunlukla oğluna verilmiştir. Oğlu olmadığı durumlarda ehliyet sahibi bir akrabasına, yoksa yine şartları taşıyan herhangi birine tevcih edilmiştir.

19. yüzyıl başlarına kadar Ergani kazasında dört eğitim kurumuna görevli tayini yapılmıştır. Bunlar; Halebiye Medresesi, Hoca Bahşayış Camii Darülkurra'sı, Hacı Mümin Ağa Mektebi ve Seyyid Ali Mektebi'dir. 16. yüzyıl tahrirlerinde kayıtları bulunan Halebiye Medresesi'nin banisi ve inşa tarihi tam olarak bilinmese de Akkoyunlular tarafından yapıldığı genel kabul görmüştür. Medresenin müstemilatında müderris ve talebelerin vakit namazlarını kılabilindikleri bir mescit bulunmaktaydı. Hurufat defterlerinde Halebiye Medresesi ve bünyesindeki mescide çok sayıda görevli atandığı görülmektedir. Medresenin öğretim kadrosunda müderrisin yanı sıra şeyhülkurrâ ve muîd bulunmaktaydı. Halebiye Medresesi, Eski Ergani'de yer alan tek medrese olması bakımından ön plana çıkmaktadır. Hurufat kayıtlarında tespit edilen diğer bir eğitim kurumu olan Hacı Mümin Ağa Mektebi ise Maden'de yer almaktaydı. Burada dikkat çeken bir başka husus bazı köylerde sıbyan mektebi inşa edilmiş olmasıdır. Nitekim Seyyid Ali Mektebi adıyla kaydedilen sıbyan mektebi Cuma, Kablikan ve Şeman köyleri arasında inşa edilen caminin müstemilatı içindeydi. Hurufat defterlerinde bu mekteplere muallim atamaları yapıldığı görülmektedir. Son olarak, Hoca Bahşayış Camii bünyesinde çocukların eğitimi ve “talim-i Kur'an” için bir darülkurranın faaliyette olduğu tespit edilmiştir. Bu darülkurra'ya da muallim ve şeyhülkurrâ atamaları yapılmıştır.

Eski Ergani'de tespit edilen diğer bir vakıf müessesesi zaviyelerdir. Hurufat defterlerine göre Ergani'de üç zaviye bulunmaktaydı. Bunlardan Zülkifl Nebi Zaviyesi ve Dedegi Baba Zaviyesi, Osmanlı'nın bölgeye hâkimiyetinden önce bina olarak mevcut yapılarıdır. İmam Carullah Zaviyesi ise ilk defa hurufat defterlerinde tespit edilen bir zaviye olmuştur. Güçlü vakıf kaynaklarıyla desteklenmiş olan Zülkifl Nebi Zaviyesinde bir mescit ve bir kaç türbe mevcuttur. Hurufat defterlerinde bu zaviye ve içerisindeki mescide çok sayıda görevli ataması yapıldığı görülmektedir. Personel sayısı yirminin üzerinde olan Zülkifl Nebi Zaviyesi'nin, dönemin Ergani'sinde istihdam ve vakıf imkânları açısından önemli bir dini yapı olduğu anlaşılmaktadır. Diğer yandan XVI. yüzyıl kayıtlarında mevcut olduğu

görülen Zaviye-i Şeyh Hasan adıyla kaydedilen zaviye, hurufat defterlerine yansımamıştır.

Osmanlı Döneminde Ergani’de çok sayıda cami ve mescidin yanı sıra birkaç medrese, mektep, darülkurra ve zaviye gibi vakıf kurumunun bulunduğu tespit edilmiştir. Bu kurumlar Eski Ergani’de, şehrin eğitim, din ve kültür bakımından ihtiyaçlarının temin edilmesine imkân vermiştir. Bölgede vakıf anlayışının oluşması ve sosyo-kültürel hayatın gelişmesini sağlayan vakıf müesseseleri bölge insanı için de önemli bir istihdam alanı oluşturmuştur.



KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA. MF. İBT. 441-28.

BOA, EV. d. 19407.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Hurufat Defterleri (HRF. d.) 1055, 1059, 1060, 1062, 1065, 1066, 1069, 1070, 1072, 1098, 1137, 1140, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536.

Diyarbakır Esas Defteri 159

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

1319 Tarihli Diyarbekir Vilayet Salnamesi, (İSAM Kütüphanesi).

Ahıskalı, Recep. “Muhzır”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 31: 85-86. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Akakuş, Recep. “Reisülkurra”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 34: 545-546. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Akgündüz, Murat. *Osmanlı Medreseleri*. 2. bs. İstanbul: Beyan Yayınları, 2012.

Alkan, Mustafa. “Osmanlı Döneminde Adana Sancağında Kurulan Tekkeler/Zaviyeler ve Türbeler”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. 39 (Güz 2006): 21-32.

Alkan, Mustafa. “Türk Tarihi Araştırmaları Açısından Vakıf Kayıtlar Arşivi”. *Vakıflar Dergisi*. XXX (2007): 1-34.

Alkan, Mustafa. “Türk Vakıf Araştırmaları Açısından Hurufat Defterleri: Adana Örneği”. *XV. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*. IV/15: 825-842. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.

Altay, Özgül. *Ergani ve Çevresindeki Halk İnanışları*. Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022.

Arık, Feda Şamil. “Osmanlılar’da Kadılık Müessesesi”. *OTAM*. 8 (1997): 1-72.

Atar, Fahrettin. “Kadı”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 24: 66-69. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Avcı, Casim. “Naib”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 32: 311-312. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Baktır, Mustafa. “Hutbe”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 18: 425-428. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Baltacı, Cahit. “İslam Medeniyetinde Cami”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 3 (Aralık 2012) 225-241.

Baltacı, Cahit. “Osmanlılarda Mektep”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 29: 6-7. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Bayar, Durmuş. “Türk Vakıf Tarihinin Önemli Kaynaklarından Hurufat Defterleri: Akşehir Örneği”. *I. Uluslararası Selçuklu’dan Günümüze Akşehir Kongresi ve Sanat Etkinlikleri*. Ed. Yusuf Küçükbağ vd. 227-240. Akşehir: Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi Başkanlığı, 2018.

Beyazıt, Yasemin. “Hurufat Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri”. *History Studie*. 5/1 (Ocak 2013): 39-69.

Bizirlik, Alpay. *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği’nde Vakıflar*. 1. Bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002.

Bozkurt, Nebi. “Darülkurra”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 8: 543-545. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Bulut, Feyza vd. “Evliya Çelebi Özelinde Seyyahların Gözüyle Ergani”. *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Ergani*. Ed. Oktay Bozan. 409-421. Bursa: Ekin Yayınevi, 2023.

Cihan, Ahmet. *Osmanlı’da Eğitim*. 1. bs. İstanbul: Akademik Kitaplar, 2014.

Çevrimli, Nilgün, *Vakfiyelere Göre Tâbir ve İstılahlar*, 1. bs. Ankara: Gazi Kitabevi, 2019.

Darkot, Besim. “Ergani”. *MEB İslam Ansiklopedisi*. IV: 310-311. 1977.

Demir, İbrahim Halil. *Hurufat Defterlerine Göre Biretü'l-Fırat (Birecik) Kazası Vakıfları*. Yüksek Lisans Tezi, Artvin Çoruh Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2020.

Demirtaş, Hasan. “Vakıf Araştırmalarında Kaynak Olarak Hurufat Defterleri: Kangırı Örneği”. *Vakıflar Dergisi*. 37 (Haziran 2012): 47-92.

Deniz, Murat. *51 Numaralı Tapu Tahrir Defterine Göre Ergani Sancağı*. Yüksek Lisans Tezi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Kitap*. 34. bs. Ankara: Aydın Kitabevi, 2020.

Doğan, Recai. “Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 37/3-4 (Aralık 1997): 407-442.

Ekinci, Ekrem Buğra. “Osmanlı Devleti’nde Mahkemeler ve Kadılık Müessesesi Literatürü”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3/5 (2005): 417-439.

Erçin, Abdülkadir. “Osmanlı Devleti’nde Kadı ve Şer’i Mahkemeler”. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*. 2/1 (Yaz 2015): 15-23.

Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. 7. bs. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.

Erpolat, Mehmet Salih. “Dünden Bugüne Ergani’deki Ziyaret Yerleri ve Bu Ziyaret Yerleri İçin Kullanılan Terimler”. *Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi Bildirileri*. 515-531. Ankara: Türksev Yayınları, 2004.

Erpolat, Mehmet Salih. “Ergani Sancağı’nın XVI. Yüzyıldaki İdari Yapısı”. *Çayönü’nden Osmanlı’ya Ergani*. ed. Oktay Bozan. 349-410. Bursa: Ekin Yayınevi, 2023.

Erpolat, Mehmet Salih. “Ergani’deki Ziyaretgâhlar ve Bu Ziyaretgâhların Günümüzdeki Durumu”. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*. 3 (Mart 2004): 47-63.

Erpolat, Mehmet Salih. “XVI. Yüzyılda Ergani Sancağı’ndaki Gayrimüslim İskân Yerleri ile Şahıs İsimleri Hakkında Bir Değerlendirme”. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*. 4/2 (2004): 155-187.

Erpolat, Mehmet Salih. *XVI. Yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri*. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.

Erpolat, Mehmet Salih. *XVI. Yüzyılda Ergani Sancağı*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993.

Gökdemir, Ahmet. "Osmanlı Kur'an Eğitim Merkezleri: Darülkurralar ve Sıbyan Mektepleri". *Edebalı İslamiyet Dergisi*. 1/2 (Kasım 2017): 43-60.

Göyünç, Nejat. "Diyarbekir Beylerbeyliği'nin İlk İdari Taksimatı". *Tarih Dergisi*. 23 (1969): 23-34.

Güldoğan, Vedat. "Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan ve Doğum Yeri Diyarbakır Ergani İlçesi Kılleş (Şölen Beldesi)". *Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır 2*. 367-376. Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, 2010.

Günalan, Rıfat. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır Vilayeti'ne Bağlı Ergani Sancağı'nın İdari ve Sosyal Durumuna Dair Bazı Tespitler". *Osmanlı'dan Cumhuriyete Ergani*. Ed. Oktay Bozan. 1-17. Bursa: Ekin Yayınevi, 2023.

Güneş, Adem. "Osmanlı Eğitim Kurumları: Medreseler". *Osmanlı Dönemi İlmi Çalışmaları-III-*. Ed. Hasan Yerkazan. 149-177. 1. bs. Ankara: Sonçağ Akademi, 2022.

İpşirli, Mehmet. *Osmanlı İlmiyesi*. 2. bs. İstanbul: Kronik Kitap, 2021.

Karadeniz, Basri. "XVI. Yüzyılın Başlarında Ergani Sancağı'nda Yerleşme ve Nüfus". *Türk Dünyası Araştırmaları*. 93 (Aralık 1994): 45-77.

Karadeniz, H. Basri. "XVI. Yüzyıl Başlarında Ergani Sancağı'nda İdari Yapı". *Türk Dünyası Araştırmaları*. 88 (Şubat 1994): 99-103.

Kazıcı, Ziya. *Osmanlı'da Eğitim Öğretim*. 1. Bs. İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2004.

Köşklü, Zerrin. "Vakfiyelere Göre 17. ve 18. Yüzyıllarda Bir Eğitim Kurumu Osmanlı Darülkurraları". *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 14 (2000): 271-278.

Küçüktaşçı, Mustafa Sabri. "İmam". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 22: 178-181. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Küçüktaşçı, Mustafa Sabri. "Kâtip". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 25: 49-52. Ankara: TDV Yayınları, 2022.

Memiş, Mehmet. “Vakfiyeler Işığında Osmanlı Dönemi Urfa Camilerinde Vakıf Hizmetleri”. *Vakıflar Dergisi*. 51 (Haziran 2019): 131-151.

Memiş, Şerife Eroğlu. “Osmanlı Toplumsal Tarihi Kaynaklarından Hurufat ya da Askeri Ruznamçe Defterleri ve Önemi: Kaza-i Kudüs-i Şerif Örneği”. *Vakıflar Dergisi*. 39 (Haziran 2013): 115-146.

Muşmal, Hüseyin vd. “Hurûfat Defterleri ve Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri”. 3. *Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi (Şanlıurfa 6-8 Mart 2015)*. Ed. D. Mehmet Doğan. 119-129. Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, 2015.

Ocak, Ahmet Yaşar. “Zaviyeler (Dini, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme)”. *Vakıflar Dergisi*. 12 (1978): 247-269.

Oğur, Özcan. “Konya Hurufat Defterleri ve Mühteva Analizi (1692-1835)”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*. 4/7 (Temmuz 2018): 131-151.

Ortaylı, İlber. “Kadı”. *Diyanet İslam Ansiklopesi*. 24: 69-73. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Önkal, Ahmet vd. “Cami”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 7: 46-56. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Özdemir, Gazi. “Hurufat Defterlerine Göre Ilgın”. *Birinci Ulusal Ilgın Sempozyumu*. Ed. Ali Boran vd. 501-510. Konya: Ilgın Belediyesi Kültür Yayınları, 2012.

Öztürk, Nazif. “Mütevelli”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 32: 217-220. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Öztürk, Said. “Kassâm”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 24: 579-582. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*. 3. bs. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983.

Songür, Mehmet. “Hurri’lerden Osmanlıya Ergani (M.Ö. 3000- M.S. 1515)”. *Tüm Yönleriyle Ergani İlçesi ve Turizm*. Ed. Yusuf Kenan Haspolat. 235-247. İstanbul: Amaç, 2014.

Şahin, Feridun Suha. “Ergani Arkeolojisi”. *Tüm Yönleriyle Ergani İlçesi ve Turizm*. Ed. Yusuf Kenan Haspolat. 229-234. İstanbul: Amaç, 2014.

Şentürk, Hatice. “Osmanlı Eğitim Sisteminde Sıbyan Mektepleri Hakkında Bir Değerlendirme”. *Aksaray Genç Kalemler Dergisi*. (2018): 1-14.

Taş, Yasin. “Hurufat Defterlerine Göre Erzincan Kazasında Vakıf Hizmetleri”. *Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu (Erzincan, 26-28 Eylül 2019) Bildiriler Kitabı*. Ed. Kemal Taşçı vd. 1347-1366. Erzincan: 2019.

Taş, Yasin. “Hurufat Defterlerine Göre Siverek Kazası”. *Mezopotamya ve Anadolu’nun Kavşağında Bir Kent Siverek*. ed. İbrahim Özcoşar. 83-104. Konya: Çizgi Kitabevi, 2022.

Taş, Yasin. *Osmanlı Dönemi İzmir Medrese ve Kütüphaneleri*. İstanbul: Hiperyayın, 2020.

Taş, Yasin. “Osmanlı Döneminde Eski Ergani’de Klasik Bir Eğitim Kurumu: Halebiye Medresesi”. *Cumhuriyetin 100. Yılında Ergani Din-Eğitim-Kültür*. Ed. Oktay Bozan. 99-122. Bursa: Ekin Yayınevi, 2023.

Taş, Yasin. “Osmanlı Vakıf Kaynaklarına Göre Ergani Zülkifl Nebi Zaviyesi”. *Çayönü’nden Osmanlı’ya Ergani*. Ed. Oktay Bozan. 151-171. Bursa: Ekin Yayınevi, 2023.

Taş, Yasin. “Rumkale Kazası Zaviyeleri”. *Artuklu İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*. 6 /2, (2021): 118-131.

Taşkın, Ünal. “Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1/3 (Bahar 2008): 343-366.

Temel, Eşref vd. “Hurufat Defterlerine Göre Aksaray Kenti Medreseleri ve Darülkurraları”. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 1 (Güz 2018): 48-82.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilâtı*. Ankara: TTK Yayınları, 1988.

Yazıcı, Tahsin vd. “Ferrâş”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 12: 408-409. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Yediyıldız, Bahaeddin. “Vakıf İstılahları Lügatçesi”, *Vakıflar Dergisi*, 17 (1983): 55-60.

Yıldız, İrfan. “Diyarbakır’ın Ergani İlçesi’nde Tespit Edilen Kültür Varlıkları”. *Uluslararası XVIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (22-25 Ekim 2014)*. Ed. Hacer Sibel Ünalın Özdemir. 647-670. Aydın: Efeler Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.

Yılmazçelik, İbrahim. “Osmanlı Devleti Döneminde Ergani Tarihi Hakkında Bazı Tespitler”. *Osmanlı’dan Cumhuriyete Ergani*. Ed. Oktay Bozan. 31-74. Bursa: Ekin Yayınevi, 2023.



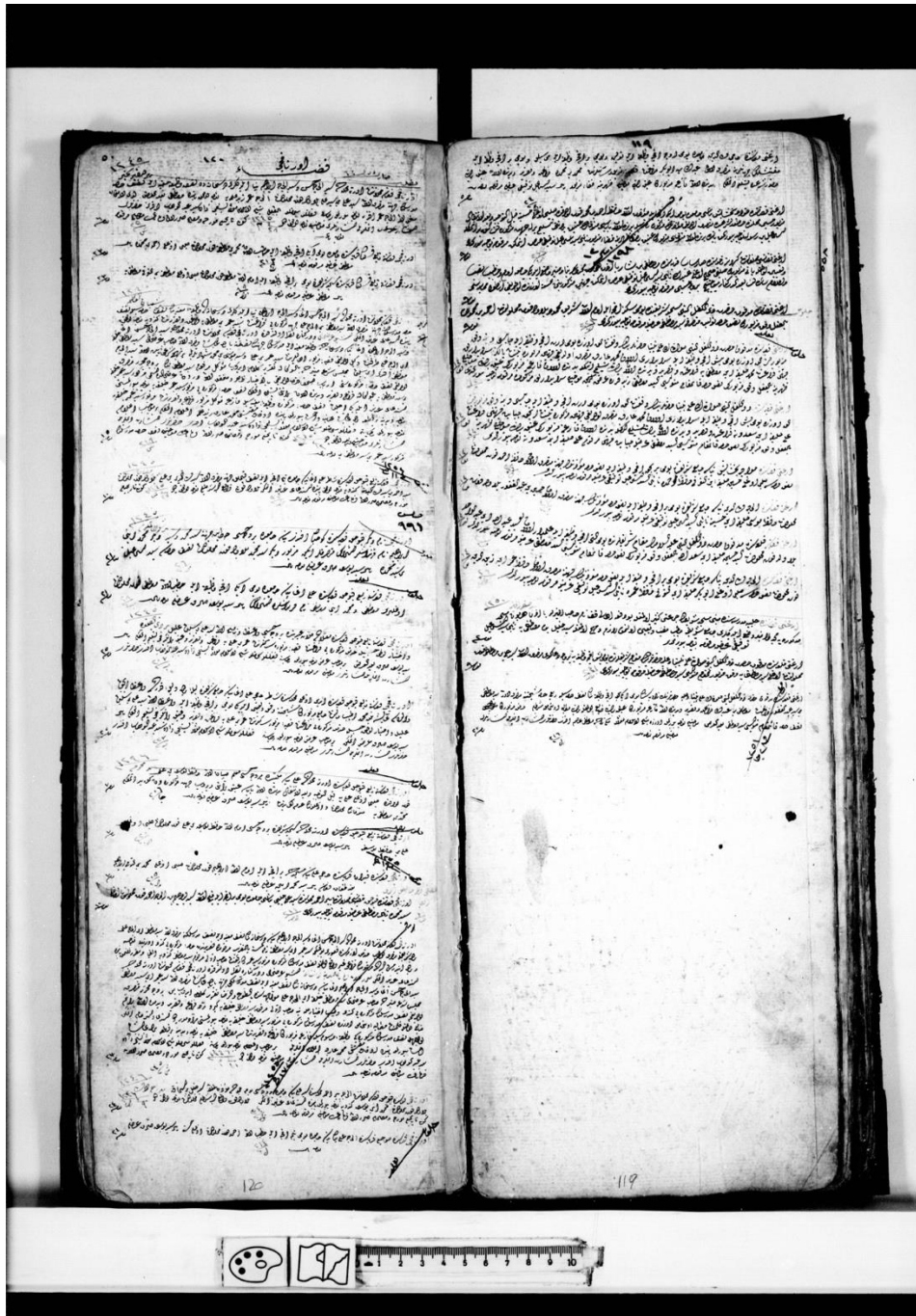


EKLER

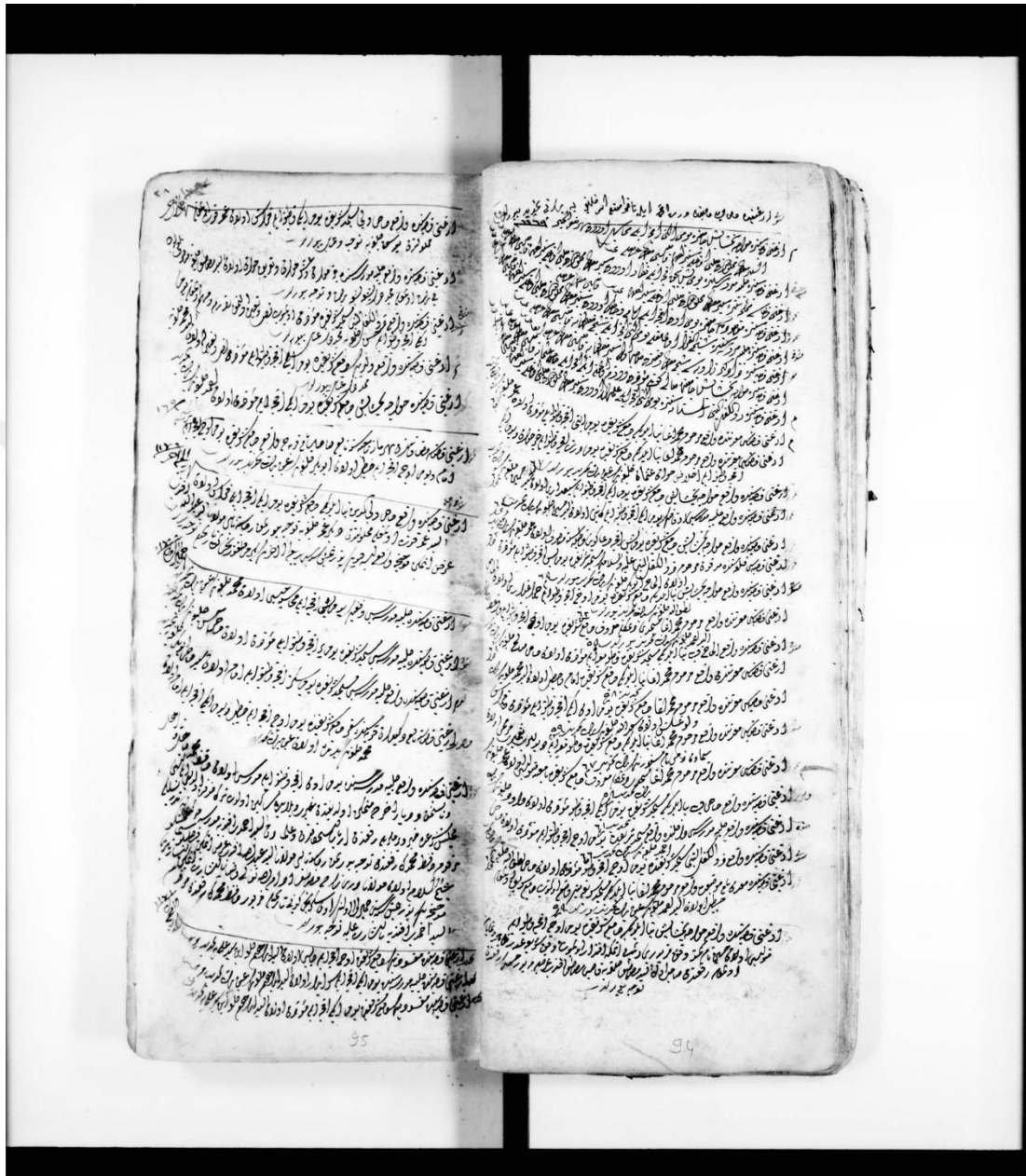
Ek-1: Ergani kazasına ait en erken tarihli atamaları içeren hurufat defteri (VGMA, HRF. d. 1098, s. 201)



Ek-2: Ergani kazasına ait en geç tarihli atamaları içeren hurufat defteri (VGMA, HRF. d. 536, s. 119)



Ek-3: Ergani kazasına ait atamaları içeren bir hurufat defteri (VGMA, HRF. d. 1062, s. 94-95)



[illegible]

The image shows a page from an old manuscript, likely a financial or administrative record. At the top, there is a title in Persian script: "دفتر حساب و معاش" (Office of Accounting and Finance). Below the title, there is a table with four columns. The columns are labeled: "ردیف" (Serial Number), "موضوع" (Subject), "مبلغ" (Amount), and "تاریخ" (Date). The table contains several rows of data, including amounts in "تومان" (Toman) and "ریال" (Rial). On the left margin, there is a large vertical inscription in Persian script: "حساب و معاش دفتر حساب و معاش". At the bottom of the page, there is a small rectangular label with the text "EV.d 19407".

Ek-6: Maden Camii Kebiri

